QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND

International online scientific journal

aem.az

AEM

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCANRESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal
İmpakt Faktor: 0.652

Cild: 4 Sayı: 5

ANCIENT LAND

International online scientific journal
Impact Factor: 0.652

Volume: 4 Issue: 5

Bakı – Baku
2022

Jurnal 31.01.2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3534

The journal is included in the register of Press editionsof the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on 31.01.2012.
Registration No. 3534

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Baku, Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/11/6-9

Emin Bayram Musayev
Baku State University
master student
emiin.musayev@gmail.com

THE IMPORTANCE OF TRADEMARK REGISTR

Abstract

Trademarks, one of the three main objects of intellectual property, are of great importance for both consumers and companies today. A trademark is any combination (combination) of a trademark or trademark that distinguishes the goods or services of an entrepreneur from the goods or services of another entrepreneur and is graphically described. Trademarks can have different forms: words, personal names, letters, numbers, descriptive elements, the form of goods or their packaging, colors. Although not provided for in our legislation, there are cases in foreign practice where sounds and even odors are registered as trademarks. As we have noted, trademarks are used as a means to protect the interests of both consumers and producers. Thus, consumers can use the emblem, name, etc. on any product. learns who the manufacturer of the goods is, and thus its quality, through distinctive features. Manufacturers use these distinctive symbols to distinguish their goods and services from those of other manufacturers, gain a reputation and implement marketing policies.

Keywords: *Trademark, marketing, legislation, manufacturers, intellectual property, manufacturer*

Emin Bayram oğlu Musayev
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
emiin.musayev@gmail.com

Əmtəə nişanının qeydiyyatının vacibliyi

Xülasə

Əqli mülkiyyətin üç başlıca obyektindən biri sayılan əmtəə nişanları bu gün həm şirkətlər, həm də istehlakçılar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əmtəə nişanı sahibkarın əmtəə və ya xidmətlərini digər sahibkarın mal və ya xidmətlərindən fərqləndirən və qrafik şəkildə təsvir edilən əmtəə nişanının və ya əmtəə nişanının hər hansı birləşməsidir. Əmtəə nişanları müxtəlif formalarda: şəxsi adlar, sözlər,hərflər, təsvir elementləri, rəqəmlər, malların forması və s. ola bilər. Qanunvericiliyimizdə nəzərdə tutulmasa da, xarici təcrübədə səslərin, hətta qoxuların əmtəə nişanı kimi qeydə alındığı hallar var. Qeyd etdiyimiz kimi, əmtəə nişanları həm istehlakçıların, həm də istehsalçıların mənafeyinin müdafiəsi vasitəsi kimi istifadə olunur. Belə ki, istehlakçılar istənilən məhsulun üzərində emblem, ad və s. əmtəə istehsalçısının kim olduğunu və deməli, keyfiyyətini fərqləndirici xüsusiyyətlər vasitəsilə öyrənir. İstehsalçılar öz mal və xidmətlərini digər istehsalçıların mallarından fərqləndirmək, özlərinə reputasiya qazanmaq və marketinq siyasətini reallaşdırmaq üçün bu fərqli simvollardan istifadə edirlər.

Açar sözlər: *Trademark, marketing, legislation, manufacturers, intellectual property, manufacturer.*

Introduction

The most common and frequently used object of intellectual property is a trademark (or mark for goods and services). The number of registered trademarks in the world will soon cross the mark of three dozen million (more than 25 million in 2013) and the growth rate of this indicator is very significant - about 1 million registered marks per year.

Such figures speak for themselves - absolutely all companies pay attention to the registration of trademarks, with the exception of local micro-businesses. The question “to register or not?” disappears literally at the very moment when the head of the enterprise, delving into the essence of this type of intellectual property, understands the benefits of registering a trademark. Briefly, these benefits can be

described as follows (Allahverdiyev, 2017: 89).

- distinguishing your company and its products from competitors;
- increase the reputation of your company;
- quality assurance of your goods and business, strengthening of positive image and prestige;
- guarantee of exclusivity of using the components of your TM (name, logo, slogan) on the market for these goods and services;
- legal protection and weight in the event of litigation;
- protection of your goods and services from illegal imitation and counterfeit (inclusion in the customs register);
- increase in the value of the company in the process of "promotion" of the brand;
- the possibility of selling or transferring part of the rights to use the trademark for a material reward;

A registered trademark acts as a guarantee of reliability and confirms the high reputation of your company in the eyes of the consumer

A trademark symbolizes and distinguishes the quality of a company's goods or services from othermarket participants, allowing consumers to distinguish goods from different manufacturers from eachother and choose between competitive products.

A trademark is, in fact, the most valuable asset of an enterprise, and the neglect of its protection can be compared to the refusal of a bank to use a safe to store its assets. The best evidence of the value of trademark registration is the value of well-known brands, which can reach tens of billions of US dollars. A trademark is of particular importance in conditions of high competition and market glut, and it is these properties, with the exception of a small number of monopolies, that characterize world markets at the moment. Over time, the brand begins to work for the owner, increasing the demand and cost of manufactured products (Durmaz, 2016: 74).

Maintaining a high reputation of one's trademark, advertising campaigns and other activities aimed at creating a positive image of a trademark in the minds of consumers require significant effort, time and investment. And if such investments are left without adequate protection in the form of registration, competitors will undoubtedly want to use them.

Some unscrupulous market entities that release their goods in violation of the rights to well-known trademarks of other companies argue something like this. Registration of a trademark as a way to protect against unscrupulous competitors. If you haven't registered the trademark you use for your products, someone else will, sooner or later. And you will have to spend a lot of effort and financial resources to restore justice. Let's give an example of a situation when official distributors of well-known foreign companies - owners of trademarks popular in other countries - could not register a trademark in a certain country, because unscrupulous competitors were ahead of them. It is for this reason that now major global brands register their trademarks in all classes of the Classification and in all regions that can potentially become markets for the relevant goods or services. Thus, any company that does not register a trademark in a timely manner becomes the “target” of unscrupulous competitors and may lose both its customers and the results of all previous efforts to promote the market, or even part of the market (Uzunalli, 2012: 12).

Fake or counterfeit products cause significant losses both to consumers who spend significant amounts of money on low-quality goods, using which they can even harm their health, and to manufacturers of original products. It is the reputation of the latter that has the biggest blow, because the manufacturer has been earning it for years and spent huge sums of money on it. Also, counterfeit goods are often an order of magnitude cheaper than the original, which causes a significant drop in profits from the sale of original goods of brand owners. In this regard, it is very important to take care of the proper protection of the trademark and reputation of your company in advance.

For example, in Ukraine, at the state and legislative level, measures are being taken to combat counterfeit goods and their manufacturers.

Trademark owners also have the necessary mechanisms to protect their infringed rights. The main tools are the following (Adolf, 2019: 49).

- continuous monitoring of infringements of intellectual property rights in order to identify persons of offenders and entities whose activities could potentially lead to infringement of intellectual property rights;
- applying to the bodies of the Antimonopoly Committee with a statement on violation of legislation on protection against unfair competition, application of fines for violation of legislation onprotection

of economic competition;

- appeal to law enforcement agencies in order to bring violators to criminal liability, the application of fines, confiscation and destruction of counterfeit products and their means of production;
- applying to the court with a statement and a claim for the purpose of seizing counterfeit goods; termination of production, import and distribution of counterfeit products, incl. with illegally registered designations confusingly similar to a previously registered own trademark; stopping the violation of intellectual property rights and bringing violators to civil liability; indemnification of the caused losses;
- inclusion of objects of intellectual property in the State Customs Register in order to prevent the passage through the customs border products, the production of which was carried out in violation of intellectual property rights.

Methods for protecting the violated rights of trademark owners are very diverse and can be used both separately and in combination, which makes them even more effective.

But in order to be able to somehow respond to the supply of counterfeit goods, you must first be able to detect them. To do this, the trademark owner needs to register objects of his intellectual property rights in the customs register.

To register a trademark in the customs register, the following must be submitted to the State Fiscal Service (Yasaman, 2019: 83).

- application for registration of an object of intellectual property rights in the customs register;
- samples or quality photographs of original and (if available) counterfeit goods;
- data on the routes of supply of counterfeit goods known to the right holder and on potential violators.

Registration of objects of intellectual property rights in the customs register is carried out free of charge for six months or a year with the possibility of extension.

Madrid Protocol on International Registration of Marks

The Madrid Protocol of 1989 on international registration of trademarks, as a rule, consisting of procedural norms, has been in force in the Republic of Azerbaijan since April 15, 2007. The international trademark registration system consists of sending stamps applied for registration in the country of origin to the ILO through a competent authority in that country for a one-time fee and applying to the States Parties to the Madrid Protocol by the International Bureau under the ILO. Applications to the NIPT do not guarantee national registration and the competent authorities of the Parties are free to accept or reject the application (Sreenivasulu, 2014: 45).

Although the Madrid Protocol does not define a trademark, Article 3 (3) of the Protocol explains the procedure for filing claims for independent colors or color combinations, which are considered a type of non-traditional trademark. Thus, the International Bureau requires that such applications clearly state that an independent color is a distinguishing feature of the trademark and that a copy of the color be attached to the application. The international registration system has become the main tool used by badge holders in countries that do not welcome the registration of non-traditional badges. This is because the authorities may sometimes be positive about the distinctiveness of a non-traditional mark, seeing in the appeals sent by the International Bureau that the mark is registered both in the country of origin and in other States Parties to the Protocol. The shade of green with the code PANTONE 348C has been registered in a number of countries, including Azerbaijan with the help of the international registration system in the name of British Petrol.

If the trademark owner's rights are violated, this may result in significant material damage to the company or its discrediting. At a time when trademarks are so important, their protection is one of the top priorities of any company's business strategy. While some countries, including the Republic of Azerbaijan, require state registration for the legal protection of trademarks, the legislation of a number of countries (eg, the United States, the United Kingdom, Switzerland and others) is based on the principle of “first use”. According to this principle, the right to a trademark is formed not on the basis of registration of a trademark, but on the basis of its actual application in economic turnover (commercial turnover). A group of trademarks is widely recognized, for which a slightly different legal protection mechanism has been established in domestic and international law. The differences between such signs and their advantages and protection will be discussed in the following sections (Naser, 2018: 15).

According to the legislation of the Azerbaijan Republic, trademarks registered in the Azerbaijan Republic, trademarks registered in the territory of the Azerbaijan Republic in accordance with international treaties (agreements) and trademarks (signs) not legally protected in the Azerbaijan

Republic, but recognized among consumers and producers as a result of intensive use can be widely recognized as trademarks. An example of unregistered trademarks protected in the Republic of Azerbaijan under international agreements is the internationally registered trademarks in accordance with the Protocol to the Madrid Agreement on the International Registration of Trademarks. According to this protocol, internationally registered trademarks are directly protected in the territory of the states parties to the Agreement. The Republic of Azerbaijan also signed this protocol. In some cases, the trademark may not be registered in Azerbaijan or registered in accordance with international agreements, but it is widely recognized among consumers in the country. In this case, the trademark can be widely recognized. As can be seen from the content of the article, both registered and non-registered trademarks in the Republic of Azerbaijan can be widely recognized. According to Article 7 of the Law on Trademarks and Geographical Indications, the competent state body must take into account the following when recognizing a trademark (Paul, 2016).

1.Distribution channels and commercial areas of goods and services to which the mark belongs;

2.Consumer information on the quality of goods in the Republic of Azerbaijan and on the world market using a trademark;

3.Distinguishing features inherent in the trademark or acquired as a result of use;

4.The area of use, duration, scale, scope of the mark, especially the areas, actions (campaigns) preferring the mark, including information, announcements, advertisements obtained at fairs and exhibitions as a result of the application of the mark to goods or services;

The place in the market of the goods and services on which the mark is used in the territory of the Republic of Azerbaijan and other states.

Conclusion

Registration of objects of intellectual property rights in the customs register is carried out free of charge for six months or a year with the possibility of extension.

After registration of a trademark in the customs register, all customs authorities, in case of receipt and application for customs clearance of goods containing signs of the use of this trademark, are obliged to inform the owner of the trademark or his representative about this. At the same time, individual customs authorities, if there are signs of a possible violation of intellectual property rights, suspend the customs clearance of such goods until they receive the appropriate consent (or objection) from the trademark owner.

References

1. Allahverdiyev, S. (2017). Əqli Mülkiyyət Hüququ, 482 s.
2. Durmaz, Y., Erturk, S. (2016). Brand Practices and Its Importance, 2:2 International Journal of Academic Value Studies. p.82-83.
3. Uzunalli, S. (2012). Scope of Protection of the Trademark and Claim for Compensation, 6 p.
4. Adolf, H. (2019). The Trade-related Aspects of Intellectual Property Rights and Developing Countries, 39:1 The Developing Economies. p.49-64.
5. Yasaman, H. (2019). Trademark Law: Commentary of Decree Law No. 556, 83 p.
6. Sreenivasulu, N. (2014). Millennium and Generation Next Trademarks: Trends in Branding and Merchandising, 2:3 Journal of Intellectual Property Rights, 1 p.
7. Naser, M. (2018). Re-examining the Functions of Trademark Law, 8 Chicago-Kent Journal of Intellectual Property, p.99-102.
8. Paul, J. (2016). Trademarks and Geographical Indications: Exploring the Contours of the TRIPs Agreement, American Association of Law Schools' Intellectual Property Session's Symposium on Compliance with the TRIPs Agreement, 29 Vanderbilt Journal of Transnational Law. p. 635-639

Received: 18.03.2022 Accepted: 15.05.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/11/10-14

Gülnarə Muxtar qızı Əliyeva
Bakı Slavyan Universiteti
dissertant
ismayilova2002@inter.ru

TÜRK AŞIQ ŞEİRLƏRİNDƏ DEYİŞMƏLƏRİN LİNQVOPOETİK TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə müxtəlif dövrlərdə yaşamış türk aşıqlarının atışmalar və onların linqvopoetik xüsusiyyətləri araşdırılır. Aşıqların çəkişmələrinin kökü el məclisləri, ocaqlarda keçirilən ayin və mərasimlərlə bağlıdır. Türkiyə türkcəsində "atışma" və ya “tartışma” adı ilə tanınır. Folklorşünaslıqda bu fenomen klassik şəkildə təsvir olunur: “sevgililər arasında yarış, yarışma şəklində olan şeir dava-dalaşı”. Deyişmələrin spesifik forması və ya qafiyəsi yoxdur demək düzgün olmaz, çünki atışmalar sözə başlayanın söylədiyi qafiyə əsasında davam etdirilir. Adından da göründüyü kimi, söz davası zamanı iki aşıq bir mövzuda şeir deyirlər. Atışmada məqsəd onların sənətkarlığını, biliyini və istedadını sübut etməkdir. Öz bacarığını sübut etmək üçün aşıqlar meydana daxil olaraq bir-birlərinə şeirlər söyləyiblər. Deyişmələrin nəticəsində qələbə çalan aşıq məğlub olanın sazını aldığı üçün hər özünə aşıq deyən bu yarışa qoşulmazdı.

Açar sözlər: *Türk aşıq ədəbiyyatı, atışma, linqvopoetik xüsusiyyət, qafiyə*

Gulnara Mukhtar Aliyeva
Baku Slavic University
dissertatist
ismayilova2002@inter.ru

Linguopoetic analysis of changes in Turkish ashug poems

Abstract

The article examines "tartışma" - "poetic dispute" of Turkish ashugs who lived in different periods, and their linguo-poetic features. The roots of the "poetic disputes" of ashugs are associated with popular gatherings, rituals and ceremonies held in the hearths. In Turkish it is known as "tashlama" or "atyshma". In folklore, this phenomenon is described classically: "a dispute between lovers, a poetic quarrel in the form of a competition." It is not true that poetic disputes do not have a definite form or rhyme, because the poetic battles continue on the basis of the rhyme spoken by the older ashug. As the name suggests, during a speech dispute, two ashugs read a poem on some topic. The goal of a poetic debate is to prove your skills, knowledge and talent. To prove their skills, ashugs came out to the square and recited poetry to each other. As a result of exchanges ashug - the winner received saz - the loser's instrument, therefore, not everyone who called himself ashug participated in the competition.

Keywords: *Turkish ashug literature, poetic dispute, linguo-poetic aspect, rhyme*

Giriş

Aşığı ustad sənətkar kimi digərlərindən fərqləndirən ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərdən biri onun deyişə bilməsidir. Çünki bu onun söz meydanına girməyə hazır olduğunu, özünə, sözünə, alətinə, sənətinə inandığını göstərir. Yəni söz yarışına girmək aşıqdan hazırlıq və bacarıq tələb edir. Deyişmə meydanına girən aşıq, hər iki dünya elmini öyrənməlidir. Həmçinin dini, mistik və hikmətli bilikləri dərindən öyrənməlidir. Burada aşıq üçün şeir üslubunda "bədahətən" söz demək, başqa sözlə, şeir oxumaq bacarığı çox önəmlidir. Türkiyədə bu xüsusiyyətlərə malik sənətkarlar çox olduğu üçün söz meydanına daxil olub, sözünü, biliyini, bacarığını nümayiş etdirmək ustadlıq məqamında özünü təsdiqləmək məqamlarından biri olub. Deyişmələr türk aşıq şeirlərində də geniş yayılmış formalardan biridir. Bu deyişmələr məzmunu, dil xüsusiyyətləri ilə onu söyləyənin ustadlığını açıq şəkildə nümayiş etdirirlər. Türk aşıq şeirində deyişmələrin müxtəlif növləri var (Erman, 1995: 7):

a) Atışma (karşılaşma) - aşıqlar cəmiyyətdə özlərinin ən yaxşı olduqlarını sübut etmək və

məşhurlaşmaq üçün başqa ozanlarla apardıqları şifahi söhbətlərdir. Bu mübahisələr müəyyən qaydalara əsaslanır və aşıqlar üzbəüz görüşür, deyişir və ustada qədər yüksəlirlər. Deyişməyə hazırlaşan iki aşıq böyük bir otaqda görüşür. Bura əsasən həvəskarlar, saz sənəntinin vurğunları toplaşırlar. Bu işi bilən iki-üç saz həvəskarı müsabiqəni idarə edərək lazım olan yerə müdaxilə edir, qaydaların pozulmasının qarşısını alır və sonda qalibi elan edirlər. Adət-ənənələri nəzərə alaraq söhbətə əvvəlcə qoca aşıq başlayır və ya qonağa başlamaq hüququ verilir. Verilən ayağı (qafiyəni) hədəf alaraq sözə başlayan aşıq cavab misra verir, deyir və cavab gözləyir. Aşıqların qafiyəni tutması vacibdir. *Qızılgül, bal, budaq, qol, dul* kimi sözlər tapıldıqdan sonra deyişənlər üçün hər üç vəziyyətdə - hiss etmək, qarşılaşmaq və mübahisə etmək, misraları yazmaq çətin deyil. Bundan əlavə, atışma zamanı ozanlar sazın ifa müddətini uzun saxlayır ki, onlardan biri başqasının onu söyləyərkən dinləməsinə və beynində bir qafiyə yaratmasına şərait yaransın. Bu iki amil onlara vaxta qənaət etməyə imkan verir və çəkişmə zamanı şeir misralarını“qurmağı” asanlaşdırır. Qarşılıqlı sual-cavab atışmasının sonunda cavab verə bilməyənlər, qafiyəni tapa bilməyən aşıq məğlubiyyəti qəbul edərək təqdim olunan mükafatı, eləcə də əlindəki aləti - sazı itirir. O, bunu məğlubiyyətin sübutu kimi qoyur (Erman, 1996: 7):

Celalî: Ağ yari yari \\ İki âşık geçti benim karşıma \\Biri diken bir güldür bunların \\ Daha neler getirdiler başıma \\Biri zehir biri baldır bunların

Çağlarî: Ağ yar yari \\ İkisini gayet iyi tanırım \\ Biri kızdır biri duldur bunların \\ İkisinin ölçüsünü almışam \\ Biri daldır biri koldur bunların

Ergül: Yar yari İki âşık nedir, başladız söze \\ Hangi diken hangi güldür bunların \\ Çok şey getirecez senin başına \\Hangi zehir hangi baldır bunların (3).

b) Tanışma - Bu, ozanların dördlüklər oxuduğu, şifahi və ya sazla (musiqili) bir-birini tərifdədiyi yarışdır. Təkcə aşıqlara deyil, orada olan qonaqlara da tərif deyilir. Aşıq Şenliklə Aşıq Feryadinin qarşılıqlı deyişməsini onların aşıq “tanışma”larına nümunə göstərmək olar:

Aşık Şenlik ile âşıkFəryadinin deyişmesi:

Şenlik: Şöhretin vezir payında \\ Rütbesiyle şana layık \\ Oturuşun o duruşun \\ Hem sultana hanalayık

Feryadî: Sefa geldin gözüm üzere \\ Olsam mihmana layık \\ Şeyhülislam, sadrazam \\ DoğruAl’Osman’a layık

Şenlik: Seninle oldum taaşşuk \\ Gözlerime geldi ışık \\ Duymadım sen kime aşık \\ Dillerin Kur’an’alayık

Feryadî: Bu düşkün gönlüm açarsın \\ Selim Sırat’ı geçersin \\ Kevser ırmaktan içersin \\ Olasancihana layık

Şenlik: Kul şenliği eder hürmet \\ Rikabın kıldım ziyaret \\ Sana nasip olsun cennet \\ Huriye gılmanalayık

Feryadî: Sefil Feryadî göresen \\ Merammak sûda eresen \\ Sancak altında durusan \\ Habîb-iRahman ’a layık

c)Taşlama - aşıqların qəzəblə, hiddətlə bir-birinə oxuduqları təhqir olmadan, yumoristik xüsusiyyətlərə malik şeirlərdir. Bu gün aşıqların deyişmələrində insanların ən çox bəyəndiyi məhz satirik xaraterli “taşlama”lardır. Taşlama aşıqlar arasında yaş nisbətindən (qoca-gənc) asılıolmayaraq edilir. Aşıq Şenliklə Aşıq Kılıççı Mustafa arasındakı maraqlı “söz döyüşü” və “daşqalağ”ı aşağıda təqdim edirik. Bu iki aşıq heç vaxt bir-birini görməmişdi. Aşıq Şenlik özünü Aşıq Kılıççı Mustafaya aşıq Şenlikin şagirdi kimi təqdim edir.Aşık Kılıççı Mustafa taşlamağa başlayır (Ozkul, 1996).

Üstadına t’an ederem,\\ Darılmağa yolun varmı? \\ Gıcandım6 gıyıpvurmadım, \\ Bir yumrukluk halın varmı?

Âşık Şenlik - Âşk eserine düşen âşık, \\ Ürüzgârlı yelin varmı? \\ Elimden can kurtarmağa, \\ Yüz bin fitne felin varmı?

Âşık Kılıççı Mustafa - Meninen durma divana, \\ Seni yetirrem Şivana, \\ Ataram berriya bana, \\Orman kimi Kôlunvarmı?

Âşık Şenlik - Gurbanam gevher madene, \\ Eyvallah etmem nadana, \\ Çıkarsan burcu bedene, \\ Ayağında nalın varmı?

Âşık Kılıççı Mustafa - Şenlik Kimseyi beyenmez, \\ Laf atar Hak’ka güvenmez, \\ Üfürüklü boya boyanmaz, \\ Gara çivit, kâlın varmı?

Âşık Şenlik - Neslin sarp yerleri kesmez, \\ Şahmarazdır gurdu basmaz,\\ Ağzında güzemin esmez, \\ Süysünde yalın varmı?

Ayaq açmaq növbəsi Aşıq Şenliyə çatmış və o, Kılıççıya fürsət vermədən başlayır və bu taşlamanı deyir:

Âşık Şenlik - *Ey Âşık düşün sözünü \\ Seni müşkül hal eylerem \\ Gurudur nutku nefesin \\ Elfazını lâl eylerem \\ Min tümenlik giymetini \\ Endirir bir pul eylerem \\ Cenk kurar imtahan olar \\ Azim galmagal eylerem \\ El içinden itkin salar \\ Meskenini çöl eylerem \\ Ters penk yapılı gaban \\ Ağzı bağlı mal eylerem...*

Göründüyü kimi, taşlamalarda ən sadə sözlər belə (nəfəs, lal, pul, tümən, çöl, mal və s.) aşıqların dilində yeni bir poetik dona girir, nəticədə rəqibinə gülərək özünü tərif edir.

Yarandığı vaxtdan XX əsrim 20-ci illərinə qədər aşıqların atışmalarında vaxt məhdudiyyəti olmurdu, çünki kəndlərdə böyük otaqlarda maksimum üçustad aşıq deyişməyə girərdi. Atışma 2-3 gün davam edə bilərdi. Bu günlər konsertlərdə deyişmələr ən çox 2 saat çəkə bilər və bu yarışmalarda iki yox, 10 ozanın da deyişməsinə də rast gəlinir (Turgut, 1976).

Türkiyə regonal baxımdan çox böyükdür və müxtəlif bölgələrində atışma və ya tartışmalar öz məzmun və işlənmə baxımından fərqlənir. Atışma ənənəsinə daha çox Ərzurum və Qars bölgələrindəki ozanlarda rast gəlinir. Burada deyişmələr ən azı 5-6 ozan arasında olur və onlar bir yerdə söz davası edirsə, ayaq açılandan sonra növbəti ozan sazı və sözü ilə dördlük oxuyur, oxuya bilməyənlər saz çalmağı dayandırır. Ona görə də çəkişmələrdə ayağı açmaq çox vacibdir. Bu gün ayaq aça bilən bəzi aşıqlar özlərinə uyğun dar ayaq seçirlər və bu müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Məsələn, aşıq bəzən dar ayağı açır və bir müddət sonra növbə ona çatanda özünə gəlir və ayaqdan çıxır. Deyişdiyi aşıq bunu niyə etdiyini soruşduqda, aldığı cavab belə olur – düzdür dar ayaqdır, amma arxamca gələ bilmədin və özünü haqlı çıxarmağa çalışma:

Reyhani:Hele bakın bu dünyanın işine \\ Gözleri kan dolmuş figan gözetir \\ Neredeyse varmış doksan yaşına \\ Hâlâ gelmiş bennen meydan gözetir

Nihânî baba: *Elif hiçbir mahreç ile hecelmez \\ Âşıklar yorulmaz dünya dincelmez \\ Ömür geçer amma gönül kocalmaz \\ Yüz yaşında bile meydan gözetir*

Reyhanî: *Baba senin hükmü halın kalmadı \\ Söndü peteklerin balın kalmadı\\ Bir yana gidecek yolun kalmadı \\ Gayrı seni bir kabristan gözetir*

Nihânî baba: *(Kuzum)Böyle ham fikiri sokma araya \\ Çam sakızı ilaç olmaz yaraya \\ Azrail gelirse bakmaz sıraya \\ Bazen pir yerine civan gözetir*

Reyhani ihtiyarlığından dəm vuraraq Nihaniyə qələbə çalamayacağını anlayır, o qoca çınara, aşıqlıq badəsini içdiyini söyləyir.

Reyhanî: *Âşıklarda maşuk için va'd olur. \\ Zannetme ki bu dünyada tat olur.\\ Belki Acem kızı senden ya dolur. \\ Onu da el alır, düşman gözetir.*

Nihani ağlamağa başlar... Yaylığı ilə gözyaşlarını silərək möhtəşəm cavabını verir:

Nihânî baba: *Merhametin yok mu ben ihtiyara \\ Aciz vücuduma açtın bir yara \\ Ben yar ile söz kesmiştim mezara \\ İkrârımız Ulu Divan gözetir.*

Aşıqlıq ənənələrinin bu gün də qorunub qalan və davam etdirilən ərazilərdən biri də Türkiyənin Çukuroba bölgəsidir. Aşıqlıq ənənəsi Çukurobanın mədəni irsinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Çukuroba aşıq ənənəsi və aşıq məclislərinin indiki halını almasının iki əsas səbəbi var: 1. Aşıq Veysel və digər Sivaslı aşıqların Çukurobaya gəlmələri; 2. 1966-cı ildən sonra keçirilməyə başlayan Konya Aşıqlar Festivalı (Ozder, 1965).

Çukurobalı ozanlar Anadolunun başqa yerlərində də ozan və ozan ənənələrini görmüş və onlardan təsirlənmişlər. Bu səbəbdən də aşıq məclisləri bu gün qarşılıqlı əlaqə yolu ilə yenidən quruldu.

Çukuroba aşıqları arasında deyişmələr ilkin mərhələsində Karacaoğlan və Dadaloğlanın qoşmalarını məna və məzmunca bir-birinə bağlamaqla qurulurdu. Zaman keçdikcə dini mövzular önə keçmiş və demək olar ki, deyişmələrin əsas mövzusuna çevrilmişdir. "*Çukurova ozan deyişmələrində sistemli ifa ənənəsi yoxdur. Köhnə atışma ənənəsi tam olmasa da, bu gün də davam edir. Köhnə mübahisə ənənəsi sual-cavab formatında idi. Çox vaxt dini məsələlərlə bağlı suallar verilirdi. Cavab verə bilməyən aşıq məğlub olurdu. Qeyd edək ki, deyişmələrin mövzusunun dinlə bağlı olması Çukuroba aşıqlarını digər bölgə aşıqlarından fərqləndirir. Ayaqları yarışmada iştirak etməyən yaşca böyük olan aşıqlar və ya bu sənətin vurğunu və bilicisi olan şəxsverir. Köhnə adət-ənənədə neçə misra ilə atışmağabaşladığını*

deyər, sonda misrada təxəllüsü deyərək söz davasını bitirərdi. Bu gün çəkişmələrdə hər iki aşıq öz dördlüklərini növbə ilə oxuyur. Deyişmələr sual-cavab və ya nəzirə formasında ola bilərlər". (Artun, 1996: 66-67)

Bu gün təbii ki, Çukuroba aşıqları tək dini mövzular deyil, digər mövzulara da müraciət edirlər:

Âşık İmami-Baykuş Atışması

Aldı Âşık İmami: - Başka bir mekânın yok mudur senin \\ Neden viranede ötersin baykuş \\ Elbet bir sebebi olacak bunun \\ Neden viranede ötersin baykuş

Aldı Baykuş: - Hak ile aramda gizli sırrım var \\ Ondan viranede öterim âşık\\ Senin aklın yetmezkısbi kârım var \\ Ondan viranede öterim âşık

Aldı Âşık İmami: - Nice kuş var açlığında ölürken \\ Şahinler avını gökten alırken \\ Senin avın ayağına gelirken \\ Neden viranede ötersin âşık

Aldı Baykuş: - Süleyman şahittir bu gizli sırra \\ Gayri karışmam ben hayra şerre \\ Bahtım açık amma yumurtam kara \\ Ondan viranede öterim âşık

Aldı Âşık İmami: - Şol güvel ördekler gölde öterken \\ Guğuklar kumrular dalda öterken \\ Garip bülbül gonca gülde öterken \\ Sen neden viranede ötersin baykuş

Aldı Baykuş: - Gül için mi sarı bülbülün zarı \\ Dervişim yitirdim namusu arı \\ Harabede saklı dünyanın varı \\ Ondan viranede öterim âşık.

Mətnə diqqət yetirsək deməkolar ki, hər misrada bədii ifadə və təsvir vasitələrini görəcik (*ötersin baykuş, Hak ile aramda gizli sırrım, şahinler avını gökten alırken, avın ayağına gelirken, bahtım açık amma yumurtam kara, harabede saklı dünyanın varı*). Məhz dilin bu qədər poetik qurulması, deyişmələri sadəcə söz yığını olmaqdan uzaqlaşdırır, təhkiyənin gücünü artırır (Sakaoglu, 1989: 445-450).

Başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Âşık Hacı Karakılçık - Âşık Hilmi Şahballı Atışması

Âşık Şahballı: - Gençliğinde doğru yola gidiyon \\ Korkarım sonradan azarsın âşık \\ İstikamet yolun doğru şimdilik \\ Korkarım yolunu bozarsın âşık

Âşık Hacı: - Bundan önce benim sadık dostumdun \\ Niçin yavaş yavaş yozarsın âşık \\ Öğüt versem öğüdümden almazsın \\ Niçin doğru söze kızarsın âşık

Âşık Şahballı: - Varsak Türkmenlerdenmiş senin soyun \\ Ölçtüm biçtim gayet güzelmiş huyun \\ İkimetreyi geçiyor bak boyun \\ Çam ağacı gibi uzarsın âşık

Âşık Hacı: - Haklı haksız demez bana çatarsın \\ Yalan pazarında mavra satarsın \\ Ahlakın kurusun gündüz yatarsın \\ Karanlık basınca gezersin âşık

Âşık Şahballı: - Çoban olup seni ben az mı güttüm \\ Tükendi bu ömrüm eridim bittim \\ Bilmem ki arkadaş sana ne ettim \\ Sen bizim darıyı bozarsın âşı

Âşık Hacı: - Söylemeyim kalsın sözüm kalanı \\ Bugün bulamadım sözden alanı \\ Bu uçsuz bucaksız yalan palanı \\ Alışkın diline dizersin âşık

Âşık Şahballı: - Der Şahballı'm dertlerime dert katma \\ Ok olup bu dertli sineme batma \\ Ben yalan söylemem iftira etme \\ Alışkın diline dizersin âşık

Âşık Hacı: - Garip Hacı'm der ki bilirsin beni \\ Latife yaparak severim seni\\ Gelenler gidiyor bu dünya fâni \\ Ecel rüzgârında tozarsın âşık.

Bu nümunədə də hər iki aşıq öz dil bacarıqlarını çox gözəl və poetik şəkildə əks etdirərək yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirirmişlər. Mətndə –"*yolunu bozarsın, yavaş yavaş yozarsın, çam ağacı gibi uzarsın âşık, yalan pazarı, ahlakın kurusun karanlık basınca, tükendi bu ömrüm eridim bittim, uçsuz bucaksız yalan palan, dertlerime dert katma dertli sinem, dünya fâni, ecel rüzgârı*" və s. kimi məcazlar istər Aşıq Şahballının, istərsə də Aşıq Hacının dil özəlliklərini qabarıq şəkildə ifadə edə bilir (Senel, 1997).

Nəticə

Təqdim olunan məqalədə türk aşıqlarının deyişmələrini linqvopoetik baxımdan təhlil etdik. Topladığımız nümunələrin məzmun baxımından təhlili göstərdi ki, bu aşıq şeir növünü yeddi qrupa bölmək olar:

1.Aşığın öz sənətini hansı səviyyədə bilməsini nümayiş etdirmək üçün atışmalar (müamma);

2.Deyişməli atışmalar;

3.Öyüt verən atışmalar;
4.Taşlama;
5.Öyünmə və ya qoltuqlama atışmalar;
6.Sicilləmə atışmalar
7.Mətub atışmalar.

Bu bölgünü ilk dəfə türk tədqiqatçısı Erman Artun "Çukuroba aşık geleneğinde atışma" adlı məqaləsində təqdim etmişdir.

Nümunələrdən və təhlillərdən göründüyü kimi, deyişmələr və ya atışmalar məzmun baxımından zəngin olduğu kimi, dil faktları ilə də zəngindirlər. Bu dil faktlarını öyrənmək və təhlil etmək baxımından deyişmələrin araşdırılması çox vacib və aktualdır (Turgut, 1995).

Ədəbiyyat

1. Erman, A. (1995). Cultural Sources of Karacaoghlan Poetry. Turkish World from Homeland to Atayur, Vol.2. Ankara, 7 p.
2. Arguing in Cukurova Asıklık Tradition Erman Artun – DergiPark.https://dergipark.org.tr› download›article-file
3. Ozkul, C. (1996). "Epic Monography in the Tradition of Aşık Style Poetry". Ankara: Hacettepe University, Institute of Social Sciences, Turkish Folklore Department PhD Thesis (Unpublished).
4. Turgut, G. (1976). 1."First "Deyisme" (Musaare) Examples in Turkish Folk Poetry", International Folklore and Folk Literature Symposium Proceedings. (27, 29 October 1975 Konya). Ankara: Ministry of Culture Publications.
5. Ozder, A. (1965). Minstrel Encounters in Our Eastern Provinces, Bursa: Emek Press.
6. Sakaoghlu, S. (1989). "Turkish Saz Poetry", Journal of Turkish Language (Special Issue of Folk Poetry), p.445-450.
7. Senel, S. (1997). "On the Terms of "Composition", "Makam" and "Foot" in Turkish Folk Music, Proceedings of the 5th International Turkish Folk Culture Congress (Folk Music, Play, Theatre, Entertainment Section), Ankara: Ministry of Culture Publications. January-June.
8. Turgut, O. (1995). The Tradition of Minstrelsy in Adana and Living Lovers of Adana (Unpublished Master's Thesis), Adana. 255 p.

Göndərildi: 01.04.2022 Qəbul edildi: 19.05.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/11/15-18

Gülbəniz Məhəmməd qızı İsmayılzadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
filologiya elmləri namizədi
gulbaniz.ismayilzade@gmail.com

MƏHƏMMƏD FÜZULİ POEZİYASININ MUSİQİ YADDAŞI

Xülasə

Azərbaycan söz sənətinin klassiklərindən biri sayılan Məhəmməd Füzulinin bədii yaradıcılığı istənilən dövrdə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Aparılan tədqiqatların mövzu, məzmun və say etibarilə çoxluğuna baxmayaraq, Füzulinin söz xəzinəsi bitib tükənmir. Məqalə M.Füzuli poeziyasının musiqi yaddaşına, buradakı musiqi alətlərinin poetik mövqeyinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Böyük Füzulinin tükənməz söz cənnətində musiqi alətlərinə özünəməxsus münasibət söz sənətkarının mənəvi dünyasının zənginliyindən xəbər verir. Burada şairin əsərlərində, müxtəlif qəzəllərində bədii obraz kimi təqdim etdiyi musiqi alətləri və musiqi ilə bağlı olan müxtəlif sözlərin linqvopoetik xüsusiyyətləri araşdırılır.

Açar sözlər: *Füzuli, musiqi alətləri, müğənni, səs, aşiq*

Gulbaniz Mahammad Ismayilzade
Azerbaijan State Economic University
candidate of philological sciences
gulbaniz.ismayilzade@gmail.com

Musical memory of Muhammad Fuzuli's poetry

Abstract

The work of Muhammad Fizuli, one of the classics of Azerbaijani verbal art, has always been in the center of attention of researchers. Despite a large number of studies on topics, content and quantity, Fizuli's vocabulary is not exhausted. The article is devoted to the musical memory of M. Fizuli's poems, the analysis of the poetic position of musical instruments in his work. In the inexhaustible word paradise of Great Fuzuli, the unique attitude to musical instruments indicates the richness of the spiritual world of the word artist. It explores the linguistic and poetic features of musical instruments and various words associated with music, which the poet presents as an artistic image in his works, and various gazelles.

Keywords: *Fizuli, musical instruments, singer, voice, lover*

Giriş

Füzulinin humanizm və ümumbəşəri dəyərlərlə mayalanmış yaradıcılığı bütün bəşəriyyət üçün böyük mənəvi qidadır. Füzuli Azərbaycanın böyük milli sənətkarı olmaqla yanaşı, bütün müsəlman aləminin qəlb şairidir. (Heydər Əliyev, Azərbaycanın ümummilli lideri)

Azərbaycanın zəngin musiqi sənəti çoxəsrlik inkişaf tarixinə malikdir.Bu musiqi haqqında ilk məlumatlar arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən bir sıra abidələrdən, Qobustan və Gəmiqaya qaya rəsmlərindən alınmışdır. "Kitabi - Dədə Qorqud"da, Nizaminin, Füzulinin əsərlərində orta əsrlərin musiqi həyatı, musiqi janrları, musiqi alətləri barədə zəngin məlumat verilmişdir.Azərbaycanın Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağayi, Mirzəbəy, Mir Möhsün Nəvvab kimi məşhur alimlərinin risalələrində orta əsr musiqi mədəniyyətinin, ifaçılığının yüksək inkişaf səviyyəsi açıqlanmış, Azərbaycan musiqisinin nəzəri problemləri işlənilmişdir. İlk yazılı ədəbi abidəmiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında musiqi ilə bağlı bir sıra parçaların mövcudluğu, dastan boyunca müxtəlif musiqi alətlərinin adlarının çəkilməsi musiqimizin qədimliyinə əyani sübutdur (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960).

Bu qədim sənətə adi sözləri dərin mənalara bürüməyin ustadı, möhtəşəm söz xəzinəsi bir ümman kimi tükənmək bilməyən Füzuli də laqeyid qala bilməmişdir. Qəzəliyyatı çağlayan musiqi kimi beş

əsirdir ki, türk-islam coğrafiyasında insanların ruhunu oxşayan, ideya və məzmun, janr və forma rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edən, zəngin və çoxcəhətli Füzuli ədəbi irsində musiqi allleqoriyasının öz yeri var. Şairin nəzəri görüşlərinin əsasını bədii sözün öbrazlı mahiyyəti təşkil edirsə də, bədii təhkiyəsinin əsasını alleqoriya təşkil edir, çünki o, sənətin rəmzi simvolik məzmun kəsb etməsini qəbul edən şairlərdəndir. Ney, sayə, şəm, ləl, dürr, pərvanə, sərv, ah, kəman, xublar, xəttüxal, mişk, dağ, büt, saqi, sünbül, mərdümi-çeşm, əğyar, aşiq, ahu, möhnət, didar, hicran, vəsl, kuyi-vüsal, canan, tuti, bülbül, gül, xəzan, səba... və s. sözlərə Füzuli şeirində dönə-dönə rast gəlirik. Lakin bunlara heç vaxt təkrar kimi baxmaq olmaz. Çünki Füzuli şeirində bu hadisə, məhfumlar hər dəfə başqa bir cəhətdən işıqlandırılır.

Hər dəfə bu surətlərin, ancaq bir cəhəti qabarıq şəkildə ifadə olunur. Bu sözlər Füzuli şeirində hər dəfə başqa bir ampulada, yeni bir bədii təsəvvür, yeni bir lövhə yaratmaq üçün işlədilir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, akademik Məmməd Cəfər yazır: "Füzuli mədəniyyət tariximizlə, ictimai-fəlsəfi fikrimizlə, mənəviyyat, məişət və ədəbi düşüncəmizlə qaynayıb-qarışan böyük sənətkardır. Mədəniyyətimizin hansı sahəsinə nəzər salsaq, orada bu müdrik qocanın isti nəfəsini duyarıq" (Məmməd, 1973).

Bəli, zaman-zaman musiqi xadimləri Füzuli kəlamlarından qidalandıqları kimi, şair də öz dövründə yaşayan sənətkarların ifalarından zövq almış, çalğı alətlərinin heyrətamiz sədaları sayəsində musiqinin sirrini duyaraq vəsf etmiş, insanı tilsimə salan bu alətləri əsərlərinin poetik qəhrəmanına çevirmiş, musiqi ahəngi ilə insan xarakteri arasında qarşılıqlı mental əlaqə yaradıcılığının qonuna qədər davam etmişdir. Mərhum alim, filologiya elmləri namizədi Vəli Məmmədovun təbirincə desək, "*şair zövqün tərbiyə və inkişafında musiqinin mühüm vasitə olmasından, alətlərin quruluşundan, səslənməsindən bir musiqişünas kimi bəhs etməklə bədii təsvirlə isbatına çalışmışdır*" (Cəlal, 2018: 348). Böyük mütəfəkkir bəzən musiqi təranələri ilə ovunmuş, çalğı alətləri ilə dərdləşmişdir:

"Sinəm həvayi-eşqin ilə doldu ney kimi // Dəm vurduğumca ahu-fəqandır çıxan nəfəs..."

Başqa bir qəzəlində isə şair "*vücudum ney kimi surax-surax (deşik-deşik) olsa, ah etməm*" söyləyir.

Bəs Füzuli niyə bu qədər ney alətinə sehrlənmişdir? Bunun cavabı aşağıdakı misralardadır:

"Ney səsi başdan ayağa dərdi qəmdir, nalədir, // Varmı bir kəs kim, onu vəcdə gətirməz ol nəva..."

Füzulinin müraciət etdiyi musiqi alətləri sırasında çəng də var.O, "Leyli və Məcnun" poemasında çəngi insan əhvalının tərcümanı kimi simvolizə edir:

"Xəm qədilə ağlaram ol türreyi-tərrarsız, // Gərçi derlər çəngdən çıxmaz tərənnüm tarsız..." - söyləməklə,"*mənim ağlamağımın əbəs deyil,simsiz çəngdən səs çıxmadığı kimi, ürəksiz insan da yana bilməz*".

Füzulinin poeziya ümmanında bir çox qədim çalğı alətlərimizin adlarına rast gəlinir. Bura qopuz, saz, ud, rübab, təbil, qanun və digərləri aiddir. Məsələn: "*Bir saza düzüldü ol iki tar, // Gərm oldu rəvaci- naleyi-zar".*Bu misralarda bir bədəndə iki qəlb simvolizə edilmişdir ki, bu da iki insanın eyni cür düşünməsinə, sevməısinə, hiss etməsinə, yanmasına işarədir (Azadə, 1994).

Klassik ədəbiyyatda musiqi alətlərindən bəhs olunarkən onlar insanla simbioz halında götürülməsi, bir növ, insanın bədən üzvlərindən biri kimi təqdim olunması ənənəvi hal almışdır. Simli musiqi aləti olan çəngFüzuli poeziyasında həm forma, həm də məzmunca lirik qəhrəmanla müqayisə edilir, bu obraz müxtəlif estetik funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün qəzələ daxil olur. Füzuli üçün çəngin simləri gözəlin saçının telləridir ki, o da öz növbəsində zahidlərin əlində olan təsbeh sapı kimi eyni döyünəcək, bir-birindən həsrət düşmüş ürəkləri birləşdirir (Əfəndiyev, 1963):

"Ləbin dövründə zahidlər tutub meyxanələr küncün, // Qılıb təsbih tarın tərk, zülfi-çəng tutmuşlar".

Füzulinin, demək olar ki, bütün yaradıcılığında biz musiqi alətlərinin, bu və ya digər şəkildə tərənnümünə rast gəlirik. Məsələn, şairin özünü rübaba bənzətməsi -"*fəğani ərşə çıxan bir elə rübabam ki*", gözəllərin əlinin incəliyi ilə titrəyən ud haqqında - "*yüz gülrux əlində məcməri-ud*", dünyanı oyada bilən təbil haqqında - "*o təbilin səsi ilə oyandı cümlə cahan*" fikirləri də maraq doğurur. Söz ustadının musiqi alətləri haqqında fikirləri əsl musiqişünas kimi oxucunu heyran

qoyur. Onun musiqi alətlərindən bəhs edən mükəmməl irihəcmli “Yeddi cam” poeması da bu mənada diqqətçəkəndir. V.Məmmədovun fikrinə görə, *bu əsər sanki şairin musiqi görüşlərinin bir zirvəsidir.Müəllif poemada altı musiqi alətinin xarakteristikasını alleqorik bir dildə verməyə nail olmuşdur. Əsərdə musiqi alətlərinə həsr etdiyi məclisin yeddinci nümayəndəsi mütrib-müğənnidir və təbii ki, onun da səs telləri musiqi alətləri statusuna daxil edilir* (Cəlal, 2018: 348).

“Həft cam” poemasında iştirak edən rəmzi-alleqori surətlərin əksəriyyəti musiqi alətləri olduğu üçün əsər qədim yunanlarda məlum olan “yeddi diatonik musiqi qamması” nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. Çox güman ki, şair bu nəzəriyyədən məlumatlı olmuşdur.Digər tərəfdən Füzuli islamın və Quranın gözəl bilicilərindən hesab edildiyi üçün əsər “Quran”da 7 ayətdən ibarət “Səbül məsani” surəsinə də istinad etmişdir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında musiqi alətləri ən müxtəlif məqamlarda və ən müxtəlif rakurslardan özünün bədii təqdimini taparaq zəngin ideya-estetik funksiyaların daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir. Böyük Füzulinin tükənməz söz cənnətində musiqi alətlərinə özünəməxsus münasibət söz sənətkarını mənəvi dünyasının zənginliyindən xəbər verir. Şair özündən sonra neyli-sədalı bir irs qoyub getmişdir. Bu irs araşdırıldıqca, incəlikləri xalqa təbliğ edildikcə, sanki almaz kimi cilalanır və əsrdən- əsrə daha da parlaq olur (Əfəndiyev, 1963).

«*Yüksək şeir poetikasını, texnikasını, zəriflik, bəlağət, fəsahət qaydalarını ən incəliklərinə qədər bilir, məharətlə işlədirdi. Şübhəsiz ki, Füzuli bununla kifayətlənmirdi, heç bir zaman özündən əvvəl açılmış cığır ilə, yaranmış ənənələrlə kifayətlənməmişdir. Füzuli şeir sənətində yeni aləm açdı. İnsanın duyğusuna, qəlbin ən incə titrəyişlərinə aydınlıq gətirdi, zəngin həyat, zəngin bədii fəza verdi. Bunları etmək üçün də şeiriyyətin, sənətkarlığın orijinal, yüksək nümunələrini yaratdı*».

Füzulinin bədii cəhətdən güclü poeti təsirə malik qəzəlləri neçə-neçə mahnıya, melodiyaya qol-qanad vermişdir.Onun "Leyli və Məcnun"u dahi Üzeyir təfəkkürünün qüdrəti ilə yeni bədii vüsət almışdır. Çünki Füzuli poeziyası başdan-başa musiqidir.Şairin ehtiraslı lirikası, əruzun müvafiq təfilələrinə qovuşaraq heyrətamiz təravət və məlahətlə səslənərə digər bəstəkarlarımız üçün də bitməz-tükənməz mövzu mənbəyidir. Dahi bəstəkarımız Ü.Hacıbəyov Füzulinin sirli kəlamlarına qəlbən vurğun və vaqif olan, onun parlaq nümunələrindən özünün musiqi və bədii əsərlərində zəka qüdrəti ilə istifadə edən misilsiz sənətkardır. Ü.Hacıbəyov Füzuliyə olan sonsuz məhəbbəti sayəsində onun "Leyli və Məcnun"u əsasında ilk Azərbaycan operasını yaratmışdır.Bu sənət əsərində iki dahinin-söz və musiqi ustadının ecaskar qüdrəti ruhla can kimi birləşmişdir (Əliyev, 1986).

İlk pərdə məşhur "Şəbi-hicran"la açılır. Məcnun sevgilisinin həsrəti ilə odlandığını "Mahur-Hindi" muğamı üstündə bəyan edir. İkinci pərdədə anasının Leylini danlaması, ona nəsihət verməsi "Şur"un təsirli şöbəsi olan "Simayi-Şəms" üstündədir. Qeys tərəfi məyusluq içərisindədir. Bəstəkar belə ağır anları ifadə etmək üçün "Şahnaz" muğamından istifadə etmişdir. Operanın ən təsirli lövhələrindən biri Qeysin çöllərə düşməsidir. Dahi Üzeyir sevimli qəhrəmanının acınacaqlı taleyinə sanki qəlbən ağlamış, onun aləminə "Bayatı-Şiraz", "Bayatı-Kürd" muğamlarının yanıqlı nalələri ilə "yaş saxlamışdır". Bu Füzuli sənətinin qüdrətidir (Cəfər, 1966).

Ü.Hacıbəyov operada müvafiq olaraq "Rast", "Heyratı", "Şüştər", "Mani", "Arazbarı", "Segah", "Bayatı-Qacar" muğamlarından məharətlə istifadə edərək Füzulinin qəlb aləmindən xəbər verən lirik, saf, təmiz bir qəlbin incə, kövrək duyğularını, ülvi bir məhəbbətin həyəcanlarını ifadə edə bilmişdir. Oxucusunu bədii sözün qüdrətilə sehirləyib düşünməyə, öz mənliyini, kainatı, həyat gözəlliklərini dərk etməyə çağrır, dostluğa, məhəbbətə səsləyən Füzuli bütün dünyaya aşiq nəzəri ilə baxır, məhəbbəti kainatın yaranmasının əsası sanır. Səhərin açılmasında, günəşin doğmasında, baharın gəlişində, bülbülün naləsində bir məhəbbət duyur, bütün bunları məhəbbət dili ilə izah edir (İbişova, 2021).

Füzulinin əsərləri içərisində “Rindü Zahid” öz irfani qüdrəti ilə xüsusilə seçilir. “Rindü Zahid” əsərində oğul Rind ata Zahidin bütün təkliflərini məhz irfanilik baxımından, irfana - sufizmə uyğun olmadığı üçün qəbul etmir. Ərəb sözü olan “irfan” təsəvvüfdə “Allahı dərketmə” deməkdir. “Rindü Zahid” sufizmin irfan mərhələsində zahidliyi təlqid edən əsərdir (Vahabzadə, 1978).

Zahid “irfana” biganə, ondan bixəbər deyil. O, yaxşı bilir ki, “irfan mərtəbəsinə minadamdanbiri çatır. Mərifət sahibləri nadir tapılan insanlardır”. O, oğluna Allahın evini, “səfalı sufilərin

məbədi"ni nişan verir. Rind vəhdət, sidq və səfa evinə ona görə girə bilməz ki, 1) o, hələ atasına - Zahidə bağlıdır;

2) fikrən dünya ilə məşğuldur. Meyxanaya, Allahdan razı insanların toplandığı yerə gələndə də Rind Zahidi ciddi suallar qarşısında qoyur. Rindin meyxanadakı Qoca ilə söhbəti sufi plandadır. O, Zahidlə mükaliməsində də həmin kontekstdən çıxmır (Məmmədov, 1995).

"Şərab şüur aynasının tozunu silir" - Rindin gəldiyi qənaət budur.Zahidin musiqiyə münasibəti müqabilində də Rind musiqiyə sufi-irfani izah verir: Zahid: *"Sazın keyfiyyəti yalnız şadlıq və xoşluq üçündür. Əslində, bu fəsad ağlı və ədəbi ortadan qaldırır*"; Rind: "*Ürəkaçan nəğmə səma eyvanının kəməndidir. Xoş avazlar uca aləmin nərdivanıdır... ruhu cismani əlaqələrdən qurtarır... hər nəğmə Allah dərgahına bir niyazdır..."*

Nəhayət, bu irfan abidəsi Eşq və Gözəllik haqqında dialoqla yekunlaşır. Zahid belə nəticəyə gəlir ki, "*Eşqin gözəllər hüsnünə münasibəti onun eybidir, tərifi deyil. Məhbubların camalına vurulmaq peşmançılıq gətirər, tərbiyə verməz. Çünki gözəllərin hüsnünə baxmaq yaxşı ürək sahiblərinin ağlı üçün fitnədir. Məhbubların camalına tamaşa etmək kamillər üçün nöqsandır".* Rind eşqə və gözəlliyə ilahi məna verir: *"Eşq bəşər vücudu səfərində Allahın əmanəti olan bir gövhərdir... Kainatın binası ona əsaslanır. Gözəllik Allah simasının aynasıdır, Allah axtaranların məqsədə çatmaları üçün yolgöstərəndir. Camal Allahın nurunun məzhəridir, əbədi feyzin mənşəyidir*" (Məhəmməd, 1958).

Nəticə

Yekun olaraq deməliyik ki, Füzuli 520 ildir ki, Şərq poeziyasında işıq saçır, bütün bəşəriyyəti mənəvi ucalığa, möcüzəli fəhm və vəhy aləminə, əxlaqi kamilliyə səsləyir. Əsrlər boyu bu yaradıcılıq yüksək keyfiyyətli sənət əsərləri yaratmaq üçün sənətkarlarımıza ilham və qüvvət vermişdir. Heç şübhə yoxdur ki bu gün və sabah da bu zəngin xəzinə şair, ədib və dramaturqlarımıza çox incilər bəxş edəcək, ölməz sənət əsərlərinin yazılmasında öz qüvvətli təsirini göstərəcəkdir. Müxtəlif yönlərdən öyrənilən Füzuli yaradıcılığının tədqiqinə bu gün də ehtiyac duyulur. Çünki Füzuli yaradıcılığının bəlağəti, dilinin fəsahəti, aforizmi, nəsihətamiz-ibrətamiz hikməti Qurani Kərimdən qaynaqlanıb. Xüsusilə, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi dövrləşməsi konsepsiyasının yeni layihəsinə əsasən ədəbiyyatın bütün dönəmlərinə xüsusən, Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Füzuli yaradıcılığına müstəqillik dönəmində yeni baxış zəruridir (Həmid, 1958).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1960). Üç cilddə. I cild. Bakı: Azərnəşr, Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
2. Məmməd, C. (1973). Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. I cild. Bakı: Azərnəşr.
3. Cəlal, M. (2018). Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Çaşıoğlu, 348 s.
4. Azadə, R. (1994). Məhəmməd Füzuli. Bakı: "Şərq-Qərb".
5. Əfəndiyev, H. (1963). Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı: Azərnəşr.
6. Əliyev, S. (1986). Füzulinin poetikası. Bakı: Yazıçı.
7. Cəfər, X. (1966). Ədəbi qeydlər. Bakı: Azərnəşr.
8. İbişova, R. (2021). Füzuli poeziyası və musiqi dünyamız. Bakı: Mədəniyyət, dekabr 3.
9. Vahabzadə, B. (1978). Sadəlikdə böyüklük. Bakı: Yazıçı.
10. Məmmədov, R. (1995). Füzulinin sosial fəlsəfəsi. Bakı: "Maarif".
11. Məhəmməd, F. (1958). Elmi-tədqiqi məqalələr. Bakı: Azərnəşr.
12. Həmid, A. (1958). Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaq və Gənclər Ədəbiyatı Nəşriyyatı.

Göndərildi: 14.03.2022 Qəbul edildi: 06.05.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/11/19-22

Valida Rafig Adilova
Baku State University
master student
valida.adilova.rafiq@bsu.edu.az

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF THE STRATEGIC MANAGEMENT IN THE ECONOMIC CONTEXT

Abstract

Strategic management is the ability to manage environmental turmoil and change. In this sense, strategic management means anticipating the future, directing the future and managing the future, rather than waiting for the future.It requires companies to be managed in a way that can act as improvisation in a rapidly changing environment. From a strategic management perspective, companies that have the ability to assess the environment and see the future determine a common goal and coherence as a whole. In this way, companies create a framework by planning their activities, transferring them to certain departments, and better assessing themselves. This increases the quality of companies' decisions and projects. Strategic management forms a set of decisions, methods and principles for planning, managing and implementing results, evaluating and managing them by developing effective strategies to achieve predetermined or subsequently considered goals. This article describes what kind of advantages and disadvantages of the strategic management in the economic context has.

Keywords: *strategic management, legal issues, advantages, disadvantages, company, decisions, strategic plan*

Validə Rafiq qızı Ədilova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
valida.adilova.rafiq@bsu.edu.az

İqtisadi kontekstdə strateji idarəetmənin üstünlükləri və qeyri-üstünlükləri

Xülasə

Strateji idarəetmə ətraf mühitdəki qarışıqlıqları və dəyişiklikləri idarə etmək bacarığıdır.Bu mənada strateji idarəetmə gələcəyi gözləmək deyil, gələcəyi qabaqlamaq, gələcəyi istiqamətləndirmək və gələcəyi idarə etmək deməkdir.Bu, şirkətlərin sürətlə dəyişən mühitdə improvizasiya rolunu oynaya biləcək şəkildə idarə olunmasını tələb edir. Strateji idarəetmə nöqteyi-nəzərindən ətraf mühiti qiymətləndirmək və gələcəyi görmək qabiliyyətinə malik olan şirkətlər bütövlükdə ümumi məqsəd və istiqamətlərini müəyyənedirlər. Bu yolla şirkətlər fəaliyyətlərini planlaşdırararaq müəyyən departamentlər arası vəzifə bölgüsünü təmin edir, nəticədə özlərini daha yaxşı qiymətləndirmək üçün çərçivə yaradırlar. Bu isə özlüyündə şirkətlərin qərarlarının və layihələrinin keyfiyyətini artırır. Strateji idarəetmə, əvvəlcədən müəyyən edilmiş və ya sonradan nəzərdən keçirilən məqsədlərə nail olmaq üçün effektiv strategiyalar hazırlamaqla nəticələrin planlaşdırılması, idarə edilməsi və həyata keçirilməsi, onların qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi üçün qərarlar, metodlar və prinsiplər toplusunu formalaşdırır. Bu məqalədə iqtisadi kontekstdə strateji idarəetmənin üstünlükləri və qeyri-üstünlükləri təsvir olunur.

Açar sözlər: *strateji idarəetmə,hüquqi məsələlər, üstünlüklər, qeyri-üstünlüklər, şirkət, qərarlar, strateji*

Introduction

Without strategic thought, current management is impossible. The management must understand the company's strategic position, the impact of changing conditions, the company's internal and

external environmentand the best moment to alter strategy (Quliyev, 2011).

The benefits of strategic management and how they have manifested themselves in their respective activities were disclosed after a thorough investigation of a representative sample of enterprises of profiles, sizes, and economic and financial conditions. The following are the most important advantages (Robert, 2011):

- Assures the company's ability to avoid problems. Managers who focus employees' attention on planning are aided in their monitoring and planning tasks by subordinates who understand the importance of strategic planning;
- Provides links between decision-making processes and organizational goals;
- Supports the solution of problems and conflicts in a short time;
- Brings an objective approach to organizational issues;
- Provides unity in thought and action at all levels of the company. All other aspects controlling the functioning of the corporation - partial strategies, policies, plans, programs, responsibilities, and so on - are defined against the company strategy. Even though the firm's units and subcomponents have a high degree of functional autonomy, the overarching strategy is the common denominator to which management is constantly reported. Business strategy, as defined by its top management, serves as the foundation for specifying the related parts in each unit;
- Ensures that strategic decisions are consistent with tactical and current ones, and that all operational and functional units within the company are better coordinated;
- Contributes to the clarification and comprehension of the company's mission and purpose, thereby increasing employment of all employees for their success and the company's strategy, generates and develops an entrepreneurial culture, and plays a key role in assuring long-term efficiency;
- By defining explicit strategies, strategic management process aidsto improve employee motivation and reduce resistance to change by having a better understanding of the performance-reward relationship, as well as knowing the limiting factors and alternatives, in order to create a more suitableclimate for developing and enhacingthe company's performance;
- It considerably enhances the company's economic and financial outcomes, accelerates its development and strengthens its market position, and significantly enhances its competitiveness;
- It is the best suitable type of management for anticipating future challenges, opportunities, and dangers that the company will face, in which the speed of change continues to accelerate in many areas of business;
- Strategic management allows company to assess its external and internal environment. Also allows to analyze the strengths and weaknesses of the internal environment of companies and to determine its position in relation to other companies.

Although strategic management has numerous advantages, such as lowering resistance to change and encouraging collaboration, it also has numerous disadvantages. The strategic management process is detailed, time-consuming, and difficult to implement, it necessitates careful planning to prevent mistakes (İsmayılov, 2018).

The firstly, **the possibilities for strategic management are limited**. There are some restrictions onusing strategic management, demonstrating that this management style andlike others, is not universal for all situations and challenges.

Strategic management is **incapable of providing a precise and complete image of the future.** Rather than a detailed description of a company's internal state and external environment, the method of describing a company's future in detail is a mix of qualitative wishes for the state in which the company wants to be in the future, what market and business position to take, and what organizational culture to have (4).

The thirdly, **strategic management cannot be reduced to a set of standard operating processes, policies, and timetables.** It has a philosophy that explains how to solve difficulties and what to do in different scenarios (Istocescu, 2005).

Another downside is time-consuming. Managers spend a lot of time planning, researching, and communicating the strategic management process, which can slow down daily operations and have a negative impact on the company. For example, managers may overlook daily concerns that need

to be addressed, resulting in lower employee productivity and short-term sales. More personnel turnover may occur if problems are not remedied immediately. This may compel a corporation to reroute crucial resources, delaying major management goals (6).

Furthermore, **the strategic management implementation process necessitates a well-communicated strategy** that is carried out with the full attention, active participation, and accountability of not only company leaders, but also all members of the organization. To ensure buy-in and gather support for the company's objectives and mission, managers must constantly establish and strengthen synergies among employees. This can be extremely difficult in some circumstances. For example, if a manager was involved in strategic formulation but not equally in implementation, he may not feel accountable for decisions (Sadıqov, 2018).

To complete Strategic plan can be expensive. There is no doubt that many non-profit organizationsare unable to obtain the services of legal counsels to aid them in creating their strategy. Today there are many volunteers that can help smaller groups, as well as funding sources that will cover the expense of engaging external legal counsels in developing a business strategy. Regardless, it's critical to make sure that a strategic management process' implementation aligns with the company's objectives and that proper controls are in place to allow for a cost-benefit analysis prior to implementation (Axundov, 2001).

It also necessitates skillful preparation. While strategic plans might help to reduce uncertainty when it comes to achieving long-term objectives, the planning process itself can lead to errors. A company must plan for the future, which implies varied degrees of risk and change. To avoid mistakes, managers must have the essential skill sets to establish the strategy and eliminate risk factors. Managers should, for example, keep an eye on market conditions, competitive dynamics, and economic variables that could affect the company and develop business contingency plans to address them.

Strategic management is more of a business and management concept or ideology. Every manager recognizes that and strives to achieve it in their own unique way. Of course, there are guidelines, regulations, and flowcharts for analyzing problems and selecting and implementing strategies. However, the overall strategic management practice is strong employee professionalism and innovation, which links the business to the environment, renews the organization and its products, and accomplishes current goals (Masson, 2010).

The biggest dangers of a lack of strategic management will have a direct impact on industrial companies. Because the most important function of strategic management is to build harmony between the departments of marketing, production and research and development. In the absence of strategic management, department managers will interact with each other in a different way (Fred, 2011). As an example, while a marketing manager spends a lot of money to increase the range of his products, the head of research and development will take the path of preparing a new production change on his own and will not meet the needs of the market. In some cases, strategic management, which is important for companies, does not produce the expected results for various reasons. Examples of these are (Richard, 2011):

- Lack of knowledge and experience in strategic management.
- Organizational reward systems are not related to strategic management processes.
- Evaluate the strategic management process as a waste of time.
- Assess the strategic management process as an expensive process that will waste time and resources.
- Reluctance of individuals in the organization to participate in strategic management processes for personal reasons.
- Lack of extra effort in successful organizations due to the belief in the sustainability of success.
- Past bad experiences of individuals due to long-term, difficult and risky strategic management processes.
- Perception of various changes in strategic management as a threat.
- Avoiding various uncertainties in the strategic management process.
- Various misconceptions in the process of honest strategic management by individuals.

Even if it is informal, unstructured, and irregular, every organization has a strategy. All

organizations are moving in the same direction, although some aren't sure where they're going. The old proverb "If you don't know where you're going, any road will get you there!" underlines the importance of strategic management concepts and approaches in businesses. Small enterprises, large firms, charity organizations, government organizations, and multinational corporations are increasingly using the strategic management method (Hill, Jones, 1998). Managerial and employee empowerment are offered nearly limitless benefits.

Conclusion

In their business, companies should take a proactive rather than reactive approach, they should fight to influence, predict, and initiate rather than just react to events. By making decisions, strategic management incorporates this process. To establish its future course, this is a rational and objective technic (Kourdi, 2015). The stakes are frequently too great for strategists to choose between various action developments just on the basis of intuition. Successful strategies take the time to consider their business, where they are now, and where they want to be as an organization, before attempting to execute programs and policies to get to where they are now in a fair amount of time (14).

Any business should use strategic management to achieve its goals as efficiently as possible and to ensure its survival in the current dynamic and ever-changing environment. As a result, it helps to maintain a balance between economic growth and environmental conservation, allowing it to meet not only current but also future social development needs (Spender, 2014).

References

1. Quliyev, T. (2011). Biznesin təşkili və idarə edilməsi, Bakı. Təhsil.
2. Robert, C. (2011). Bird., Law, Strategy and Competitive Advantage.
3. İsmayılov, B. (2018). “Strateji Menecmet: İqtisadyönümlü Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti”. Bakı. “Təhsil”.
4. https://charityvillage.com/the_advantages_and_disadvantages_of_strategic_management/
5. Istocescu, A. (2005). Strategies and strategic management of the organization. Basic concepts. Managerial applications (Strategia si managementul strategic al organizatiei. Concepte fundamentale. Aplicati imanageriale), Ed. ASE, Bucureşti.
6. https://smallbusiness.chron.com/disadvantages-strategic-management-80740.html
7. Sadıqov, R. (2018). “İstehsal müəssisələrində strateji idarə etmənin təkmilləşdirilməsi”. “Elm və Təhsil”.
8. Axundov, M. (2001). “Strateji idarə etmə”. Bakı. “Ağrıdağ”.
9. Masson, (2010). How corporations use Law to improve Performance.
10. Fred, R. (2011). David, Strategic management concepts and cases, Ed. Prentice Hall, New Jersey.
11. Richard, P. (2011). “Good Strategy, Bad Strategy: The Difference and Why it Matters”.
12. Hill, C., Jones G. (1998). Strategic management, 4th Edition, Boston: Houghton Mifflin Company.
13. Kourdi, J. (2015). “Business Strategy: A guide to effective decision-making.
14. https://educationleaves.com/strategic-management/
15. Spender, J. (2014). “Business Strategy: Managing Uncertainty, Opportunity and Enterprise.

Received: 23.03.2022 Accepted: 19.05.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/11/23-27

Ülfət İltifat qızı Vəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti
magistrant
ulush99@mail.ru

AMERİKA TƏHSİL SİSTEMİNDƏN BƏHRƏLƏNƏ BİLƏCƏYİMİZ XÜSUSİYYƏTLƏR

Xülasə

Buməqalədə təhsilin və təhsil sisteminin şagird və tələbələrin fəaliyyətində və inkişafında rolundan bəhs olunur. Azərbaycan təhsil sisteminin özünəməxsus xususiyyətləri əks olunur. Amerika təhsil sisteminin Azərbaycan təhsil sistemindən fərqli xususiyyətləri qeyd olunur. Həmçinin Azərbaycan və Amerika təhsil sistemində müəllim və şagird münasibətləri burada öz əksini tapır. Ölkəmizin təhsil sistemində tənqid olunan bir sıra məsələlərvə onlarn səbəbləri işıqlandırılır. Tənqid olunan məsələlərin aradan qaldırılması üsulları göstərilir. Amerika təhsil sisteminin müsbət xüsusiyyətləri qeyd edilir. Xüsusilə Azərbaycanın Amerika təhsil sistemindən bəhrələnə biləcəyi xususiyyətlər əks olunur.

Açar sözlər: *təhsil, təhsil sistemi, tələbələr, şagirdlər, inkişaf*

Ulfat Iltifat Valiyeva
Azerbaijan State Pedagogical University
master student
ulush99@mail.ru

Features benefits we can take from American education system

Abstract

This article despicts the information about the important role of education and hoü the educational system paves the way to stundents to improve. It speaks about the special features of Azerbaijan educational system. Also, we discuss the difference between Azerbaijan and American educational system. Furthermore, it is mentioned something about the relationship between teachers and students in America anad Azerbaijan. Besides, the critical issues and their causes are detected here. It contains the ways of working out these type of problems. We can learn about the positive sides of American educational system by reading it. Especially, we talked about the ways of gettingleverage from American educational system.

Keywords: *education, educational system, students, pupils, development*

Giriş

Bugün demək olar ki,hər bir ölkənin mühüm inkişaf göstəricilərindən biri onun təhsil sistemidir. Təhsil sistemi inkişaf etməyən ölkələr hər bir sahədə geri qalır. Müasir dövrümüzdə ölkəmizdə təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsiylə bağlı bir çox işlər aparılır. Amma təəssüf ki, hələlik ortada xeyli problemlər də vardır. Ən mühüm problemlərdən biri şagird və tələbələrin özünə inam hissinin çox aşağı səviyyədə olmasıdır. Hər şeyin təməli hələ körpə yaşlardan qoyulur. Elmi mənbələrdə də göstərildiyi kimi,yeni nəslin özünə inam hissi elə erkən yaşlardan tərbiyə edilməlidir, onlar öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməkdən çəkinməməlidirlər. Bu sahədə ilk olaraq valideyn və müəllim dəstəyi çox vacib amildir. Belə ki, ibtidai sinifdə müəllimin şagirdə dərsi bilmədiyinə görə kobud davranışı, ən pisi də bəzən təhqiri uşağın özünə inam hisinin tamamilə azalmasına, bəzən də yox olmasına gətirib çıxarır. Həmçinin erkən yaşlarda, ibtidai sinifdə şagirdlərə verilən hər hansı kobud reaksiya onların psixologiyasında da silinməz izlər qoyur. Şagirdlərin özünə inam hissini formalaşdırılması üçün ilk olaraq hələ körpə yaşlardan uşaqlarasən bunu bacaraqsan, sən güclüsən sözlərini təlqin etmək lazımdır. Uşaq səhv etmək qorxusuyla müəyyən addımı atmaqdan çəkinməməlidir (Qəşəmoğlu, 2010).

Problemolunan məsələlər sırasında şagird,hətta bəzən tələbələrdə düşənmə vərdişlərinin olmamasını göstərə bilərik. Belə ki, hələ ibtidai sinifdə oxuyan zaman şagirdlərdə düşünmə vərdişlərini

formalaşdırmaq, onların hər hansı məsələyə daima oz düşüncəsi nöqtəyi nəzərdən fikir bildirməsini təmin etmək lazımdır. Lakin cox təəssüf ki, bugün şagirdlərdə əzbərçilik daha çox özünü göstərir. Buda əsassız deyildir. Müasir dövrümüzdə təhsildə test üsulunun tətbiqi şagirdlərdə əzbərçiliyə yol açır. Təbii ki,hələ ibtidai sinifdən tədris yükünün ağır olması, müəlimlərin həddən artıq lazımsız tapşırıqlarla şagirdiyükləməsi şagirdlərin dərsləri kor-koranə əzbərləməsinə gətirib çıxarır. İlk olaraq bunun üçün tədris yükü bir qədər az olmalı və daha effektiv tədbir kimi uşaq da düşünmə bacarıqları inkişaf etdirilməlidir. Şagirdlərə bu vərdişləri eləməktəbdə formalaşdırmaq lazımdır. Əks təqdirdə universitetə yeni qəbul olmuş 1-ci kurs tələbələrinin bəzilərində də bu hal özünü göstərir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki,fikrimizcə, bugün bəzi universitetlərin imtahanlarda test üsulundan istifadə etməsi səhv addımdır. Belə ki, bu tələbələrin daha da passivləşməsinə səbəb olur. Ümumiyyətlə,daima şagirdlər vətələbələr düşüncələrini sərbəst şəkildə ifadə etməyə açıq olmalıdır. İnsan nə qədər çox öyrənməyə, araşdırmaya meyilli olarsa,bu zaman o düşüncələrini ifadə etməkdən də çəkinmir və beləliklə düşünmə vərdişləri formalaşır. Təhsilimizdə tənqid olunan digər bir məsələ isə şagird və tələbələrdə də hər hansı bir mövzuyla bağlı tədqiqata həvəsləndirmənin olmamasıdır. Bu daha çox özünü universitet tələbələrində göstərir. Belə ki, müasir dövrümüzün gəncləri hər şeyi hazır əldə etməyə daha çox meyilli olur, onlar əziyyət çəkib məsələylə bağlı tədqiqat aparmaq istəmir, bu isə acınaqlı vəziyyətdir.Çünki müasir dövrün tələbəsi daima araşdırmaya,tədqiqata açıq olmalıdır. Özü daima araşdırmalar aparıb,müəyyən məsələylə bağlı nəticə çıxarmağı bacarmalıdır. Daha öncə qeyd etdiyim kimi bu məsələnin də əsası hələ məktəb dövründən qoyulmalıdır. Belə ki, o dövrə görə daima müəllim uşaqda müstəqil fikir yürütmək və araşdırma aparma bacarığını inkişaf etdirməlidir. Bunun üçün şagirdlərə müstəqil işlər tapşırılmalı, şagird özü bu sahədə araşdırmalar aparmalı, öz yanaşmasını irəli sürməyi bacarmalıdır. Belə olduğu halda universitet dövründə tədqiqat işləri ilə bağlı gənclər müəyyən problemyaşamır. Deməli, uşaqları hələ erkən yaşlardan tədqiqata həvəsləndirmək lazımdır.

Ölkəmizdə təhsil sistemi,Azərbaycan Respublikasının Təhsil qanunu ilə tənzim olunur. 2013-cü ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında bir sıra prinsiplər müəyyənləşmişdir. Bunlar təhsilin humanistliyi, demokratikləşdirilməsi, təhsilin elmi-dünyəvi xarakterə malik olması,təhsilin milli zəminə və ümumibəşər dəyərlərə əsaslanıdırılması, təhsildə varislik, çeviklik, fasiləsizlik, azadlıq və təhsilin fərdiləşməsi prinsipləridir (2). Azərbaycan da təhsil orta məktəb təhsili, peşə ixtisası təhsili və ali təhsildən ibarətdir. Həmçinin məktəbəqədər təhsili də vurğulamaq lazımdır, bu təhsil hər bir insanın düzgün formalaşmasında, tərbiyə və təhsilində mühüm rol oynayır. Müasir dövrümüzdə ümumi orta məktəb təhsili kurikulum əsasında həyata keçilir. Bu təhsil proqramı əsasında şagirdlərə verilən tapşırıqlar çox və ağır olur bu da şagirdlərin beyinlərinin həddən artıq yüklənməsinə gətirib çıxarır. Ali təhsil yüksək ixtisasli kadr hazırlığını təmin edir. Ölkəmizdə ali təhsil 3 pillədən ibarətdir: bakalvr, magistratura və doktorantura. Azərbaycanda bakalavr təhsili önəmlidir, lakin çox vaxt şagirdlər bakalavr pilləsinə ixtisas seçimi zamanı müəyyən səhvlər edirlər. Belə ki,onlar çox vaxt dostların, qohumların təsiri ilə ixtisas seçimi edir və bu da təəssüf ki, arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə ilk olaraq bakalavr pilləsinə qəbul olmaq istəyən gənc öz imkan və bacarıqlarına uyğun ixtisas seçimini etməlidir. Həmçinin şagirdlərə orta məktəb dövründən karyera qurmaqla bağlı mühüm məsələlər öyrədilməli və onlara məsləhətlər verilməlidir. Azərbaycan da magistratura təhsili tələbələrin elmi-tədqiqat bacarıqlarının aşkarlanmasında mühüm rol oynayır. Magistratura səviyyəsində təhsilin yekun mərhələsi magistrlik dissertasiyasının müdafiəsidir. Doktorantura təhsili isə müvafiq olaraq ali təhsilin ən yüksək pilləsi kimi xarakterizə edilir və ixtisas və elmi dərəcələrin yüksəldiıməsini təmin edir. Təhsil sistemə məktəbəqədər təhsil-tərbiyə müəssisələrindən başlayaraq ali təhsil ocaqları daxildir. Azərbaycan Respublikası Təhsil haqqında qanunda təhsil almanın əyani, qiyabi, distant və sərbəst formaları əks olunmuşdur. 2020-ci ildən etibarən pandemiya səbəbindən ölkəmizdə distant təhsil formasından da geniş istifadə olunur. Distant təhsil nəinki şagird və tələbə heyətinin, həmçinin müəllim heyətinin də passivləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Son illər ərzində təhsilin müasir tələblər səviyyəsində qurulması üçün bir sıra dövlət proqramları qəbul edilmiş və layihələr həyata keçirilmişdir. Belə layihələrə Steam, Rəqəmsal bacarıqlar, Virtual məktəb və Sağlam təhsil-Sağlam millət layihələri aid edilə bilər. Həmçinin ölkəmiz gənclərinxaricdə təhsil almaq imkanını təmin etmək üçün 2007-2015-ci illər, 2019-2023-cü və 2022-2026-ci illər üzrə Dövlət Proqramı qəbul etmişdir. 2013-cu il oktaybrn 24-də prezidentimiz İlham Əliyevin fərmanı ilə təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası qəbul edilmişdir. Düşünürəm ki,Təhsil sistemimizdə həyata keçirilməli

ən mühüm yenilik məktəblərdə sosial iş xidmətinin fəaliyyət göstərməsi olmalıdır. Sosial iş xidməti şagirdlərin müvafiq problemlərinin həllində onlara yardım göstərməkdə, həmçinin onların təhsilə marağının artırılmasında mühüm rol oynayacaqdır. Müasir dövrümüzdə ölkəmiz bəzi xarici ölkələrin beynəlxalq təcrübəsindən istifadə edərək, təhsilin inkişafı sahəsində uğurlu addımlar atmışdır (Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu, 2009).

Bugün Amerika qabaqcıl texnologiyanın yüksək inkişaf etdiyi ölkələr srasındadır. Bu, təhsil sisteminin inkişafında özünü göstərir. Amerika təhsil sisteminin inkişafına görə xüsusilə fərqlənir. Amerika da vahid təhsil sistemi yoxdur, hər bir ştat təhsilin struktunu özü müəyyən etmək huququna malikdir.Burada əhalinin əksəriyyəti savadlıdır. Təhsil sistemi ölkənin inkişaf göstəricisi olaraq, bir sıra özünəməxsus xususiyyətlərə malikdir. İlk olaraq ən mühüm xususiyyət Amerikada ali təhsil müəssisələri yüksək nüfuza və prestijə malikdir, eyni zaman da Amerika universitetlərinin diplomları demək olar ki,dünyanın bütün ölkələrində tanınır. Həmçinin hər zaman tələbələrin istəklərinin nəzərə alınması müsbət xususiyyətlər sırasındadır. Belə ki, Amerika universitetlərində təhsil alan tələbələr istədikləri fənni istədikləri vaxt istədikləri professordan almaq hüququna malikdir. Amerika təhsil sistemi öz tələbələrinin gələcək karyera məsələlərinə xüsusi diqqət ayırır vəmüvafiq şərait yaradır. Təhsil aldıqları zaman tələbələr yataqxana, yeməkxana, kitabxana,idman və mədəni kompuslar ilə təmin olunur, bu da onların özlərini inkişaf da və gələcək karyeraların da mühüm rol oyanyır. Amerika da şagird və tələbələr nəzəri biliklər-dən daha çox praktiki biliklər əldə edir və əldə etdiyi bilikləri təcrübə də tətbiq edir. Amerika da müəllim və tələbə münasibəti çox səmimidir, hətta tələbələrin hər hansı şəxsi problemləri zamanı müəllimlər onlara yardım edirlər. Belə ki, hələ erkən yaşlardan uşaqlarda elmi-tədqiqata həvəsləndirmə, tədqiqat aparmaq bacarığı, araşdırmaya meyillik tərbiyə olunur, bu da onların savadlı kadr kimi formalaşmasında mühüm amil kimi qiymətləndirilə bilər. Amerika məktəblərin də yuxarı siniflərdə cəbr, həndəsə, təbiət elmləri, tarix və sosial elmlərin tədrisi əsas tələb olaraq müəyyən edilir. Həmçinin Amerika da təhsil haqqı çox yüksəkdir.

Amerika təhsili məktəbəqədər, ibtidai, orta və ali təhsildən ibarətdir. Amerika da təhsilə başlama yaşı 5-8 yaşlarından başlayıb, 18-19 yaşlara qədər davam edir. Amerikada məbtəbəqədər təhsil mövcud olsa da, icbari deyildir. Yalnız istəyən valideynlər uşaqlarını bu təhsil müəssisələrinə verə bilirlər. Bu müəssisələrə uşaq bağçaları, körpələr evi, qaygı mərkəzləri daxildir. Məktəbəqədər təhsil zamanı uşaq da özünəməxsus bacarıqlar inkişaf etdirilir,yüksək keyfiyyətlər formalaşdırılır və ünsiyyət inkişaf edir. Uşaq bağçaları uşaqların unsiyyətində, qrup halında fəalliyətində mühüm rol oynayır. Burada uşaqlara yazmaq, oxumaq, şeir söyləmək öyrədilir və müxtəlif kreativ tapşırıqlar verilir. Bunların hər bir uşağın azadlıq, müstəqillik və sərbəst fikrini ifadə etmək bacarığının inkişaf etdirlməsinə yönəldilir. Amerikada məktəbəqədər təhsilin əsas xususiyyəti kimi hər bir ştatda valideynin istəyi ilə məktəbəqədər təhsilin sonunda şagirdlərə təhsil almaqları barədə sertifikatın verilməsini göstərə bilərik (Qəşəmoğlu, 2010: 587-588). Amerikanın bəzi məktəbəqədər təhsil müəssisələrində Montessori adlanan metoddan istifadə edilir. Bu metoda görə hər bir şagirdin bacarıq və imkanlarına uyğun onlar üçün fərdi yanaşma tətbiq edilir. Amerika da ibtidai məktəblərə qəbul zamanı uşaqlar imtahan edilir. Bu imtahanlar uşaqların özünəməxsus istedadını, xüsusiyyətlərini, qabiliyyətlərini aşkarlamaq üçündür. İmtahan nəticələri zəif uşaqlara əlavə dərslər keçirilir. İbtidai məktəblərdə musiqi, idman dərslərindən savayı digər dərslər bir müəllim tərəfindən keçirilir. İbtidai təhsil ştatdan aslı olaraq 5-6 il davam edir. Amerikada da əksər ölkələrdə olduğu kimi orta məktəb təhsili önəmlidir, universitetə qəbul olmaq istəyən tələbə orta məktəbi bitirməsiylə bağlı sənəd təqdim etməlidir. Burada orta məktəb təhsili 12 ildir. Hələ orta məktəb dövründən Amerika da şagirdlər nəzəri biliklərdən daha çox praktiki biliklər əldə edir və köçürmə vərdişləri olmur. Orta məktəb təhsili zamanı şagirdləri iki əsas qrupa ayırmaq ənənəsi özünü göstərirdi. Belə ki, yaxşı oxuyan şagirdləri bir qrupa yığır, fənlər onlara daha genişvə dərindən öyrədilirdi, lakin bir müddət sonra bu tənqid olundu, çünki zəif oxuyan şagirdlərin təhsili olan həvəsi tamamilə itirdi. Beləliklə bu heç də düzgün yol deyildi (4). Orta məktəb təhsili zamanı yuxarı siniflərdə şagirdlər fənləri seçməkdə sərbəst idilər, onlar bu fənləri əsasən gələcək karyeralarına uyğun olaraq seçirlər və beləliklə onlar üçün lazımsız fənləri öyrənmirlər. Amerika məktəbləri digər ölkələrin məktəbləri ilə müqayisədə daha demokratikdirlər. Amerika da ali təhsil dünyanın ən möhtəşəm təhsili hesab olunur, lakin ali təhsil müəssisələrində təhsil haqqı çox yüksəkdir. Universitetlər ştat və özəl universitetlər olaraq iki yerə ayrılır. Ştat universitetlərinin əsas məqsədi öz ştatının tələbələrinin təhsil almasını təmin etməkdir. Amerika da həmçinin kolleclərdə fəaliyyət göstərir, lakin kolleclərdə yalnız bakalvr təhsili əldə edilir. Burada ştatdaxili kolleclər fəaliyyət göstərir,bu kolleclərin məqsədi məktəb və universitet arasında keçid

yaratmaqdır (5). Tədris ili 2 ildir və sonda Asociate degree alınması ilə başa çatır. Amerika ali təhsil müəssisələri yalnız universitet deyil, onlar elmi-tədqiqat mərkəzləridir, burada elmi-tədqiqat və aspirantura proqramları vardır. Amerika ali təhsil məktəblərinə qəbul çox çətin bir prosesdir.Ali məktəbə qəbul olmaq istəyən şagird bir deyil, adətən on universitetə müraciət edir. Qəbul prosesi zamanı yalnız şagirdin test imtahanlarının nəticəsi deyil, eyni zaman da onun məktəbdənkənar fəaliyyəti, uğurları nəzərə alınır.Həmçinin şagird universietin məzunlarından da müsahibə götürməlidir. Həmçinin ali məktəbə qəbul olmaq istəyən şagird 2-4 il xaricidil kursu keçməlidir. Yalnız bu mərhələrin hər birini uğurla başa vuran şagirdlər ali təhsil müəssisələrinə qəbul ola bilir. Universitetlərdə tələbələr həm bakalavr, həm də magistr təhsili əldə edə bilir. Bakalavr təhsilinin əsas xüsusiyyəti odur ki, burada tələbələr ya humanitar ya da təbiət elmləri üzrə ixtisaslaşır. Həmçinin bakalavr proqramına 30 tədris fənni daxildir. Yeganə dövlət imtahanı SAT-dır. Amerika da tələbələrin qiymətləndirilməsi semestr, rüblərarası və final imtahanları əsasında həyata keçilir (6).

Amerika da tibb və biznes sahəsində təhsil daha yaxşı inkişaf etmişdir. Bu sahədə universitetlərdə savadlı mütəxəssilər fəaliyyət göstərir, lakin tibbi təhsil ən bahalı təhsil hesab edilir. Bugün biznes sahəsində fəaliyyət göstərmək istəyən bir sıra gənclərimiz Amerikanın biznes proqramlarına müraciət edir. Amerika universitet və kolleclərində təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayına görə dünya ölkələri sırasındadır. Əcnəbi tələbələrin əksəriyyəti Hind, Çin və Koreya vətəndaşlarıdır. Amerika nəinki yalnız öz tələbələrinin, eyni zamanda əcnəbilərində təhsilinə mühüm əhəmiyyət verir. Bu baxımdan bır sıra təqaüd proqramları var. Bu proqramlara Qlobal Bakalavr Mübadiləsi Proqramı, Fulbrayt proqramı, Gələcək liderlərin mübadiləsi proqramı (FLEX) və bir sıra başqa proqramlar daxildir. Həmçinin bu təqaüd proqramları sayəsində minlərlə tələbəmizin xaricdə təhsil almaq arzusu reallaşmışdır.Müasir dövrümüzdə Amerika təhsil və təhsilin inkişafı üzrə bir sıra ölkələrə nümunədir. Bır sıra ölkələr o cümlədən Azərbaycan Amerika təhsil sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhrələnmişdir (7).

Ölkəmizin Amerik təhsil sistemindən bəhrələnə biləcəyi ilk xususiyyət kimi Amerika şagird və tələbələrinin hələ erkən yaşlardan elmi tədqiqat işləri ilə məşğul olmasını qeyd edə bilərik. Belə ki, bu həqiqətən də çox önəmli məsələdir. Azərbaycan məktəblərində əfsuzlar olsun ki, dərslər əzbərçilik metodikası ilə tədris olunur, uşaqlarda elmi tədqiqata həvəsləndirmə,bununla bağlı uşaqlara tapşırıqlar vermək hallarına rast gəlinmir. Çox təəssüf ki, məktəb dövründən əsası qoyulan əzbərçilik metodikası universitetdə tələbələr üçün mühüm problemlərə səbəb olur. Onlar sərbəst şəkildə düşünmək, araşdırma aparmaq istəmir, hər bir materiali hazır əldə etmək istəyir. Lakin Amerika məktəb və universitetlərində bu vərdiş əvvələcdən təlqin olunur, bu Amerika şagird və tələbələrinin analitik düşünmə bacarığını, elmi-tədqiqat yaradıcılığını inkişaf etdirir, bu da Amerika gənclərinin savadlı kadr kimi formalaşmasına gətirib çıxarır. Digər bəhrələnə biləcəyimizəsas xususiyyət isə hələ erkən yaşlardan uşaqlarda özünə inam hissini formalaşdırmaqdır, bunun nəticəsində şagird və tələbələr özünə inamlı, cəsarətli olur və səhv edərəm qorxusuyla hər hansı addımı atmaqdan çəkinmir. Ölkəmizdə isə uşaqlar da bu vərdiş təlqin edilmədiyi üçün əksinə uşaqların özlərinə inam olmur və qorxaq olurlar.Beləliklə ölkəmizin bu xüsusiyyətdən bəhrələnməsi sağlam düşüncəli gənclərin yetişdirilməsinə apara bilər.Amerika da uşaqlar hələ ibtidai sinifdə oxuyan zaman onlarınmüəyyən sahədə həvəs, bacarıq, istedadını üzə çıxartmaq üçün imtahan keçirilir. Bu imtahanlar əsasında uşaqlar uyğun sahələrə yönəldilir (8). Ölkəmizin Amerika təhsil sistemində bu xususiyyəti mənimsəməsi şagirdlərin təhsil və inkişafında mühüm addım kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki, bugün əksər şagirdlər ixtisas sseçimini kimlərinsə təsirinə düşərək kortəbii edirlər, peşə seçimi hər bir gəncin həyatında çox önəmli amildir.İxtisası sən müəlim olacaqsan, sən həkim olacaqsan düşüncəsi ilə seçmək düzgün yol deyil, gənclərimizi öz bacarıq,maraq dairəsi və imkanlarına uyğun sahəyə yönəltmək lazımdır. Düşünürəm ki, Amerika təhsil sistemindən götürməli olduğumuz bu xususiyyət gələcək də ölkəmizin inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Amerika universitetlərində həmçinin təqaüd proqramları var, hansı ki, bu proqramlar gənclərin təhsilə həvəsləndirilməsində özünü göstərir. Azərbaycan universitetlərin də belə bir məsələnin işıqlanıdırlması tələbələrin təhsilə maraqının artırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Azərbaycanın Amerika təhsil sistemindən bəhrələnməli digər bir xususiyyət imtahanlarla bağlıdır. Burada imtahanlar da suallar daha çox düşünmə xarakterli olur və kreativlik tələb edir,hansiki tələbənin inkişafı üçün də bu imtahan suallarının çoxluğu səbəbindən quru-quru əzbərlənmədən daha effektivdir. Ümumiyyətlə Azərbaycan da şagirdlərin və tələbələrin imtahan dönəmi çox stresli olur. Ölkəmiz də imtahanların əzbərləmə deyil, daha çox praktiki olaraqəldə etdiyin biliyin tətbiqi əsasında keçirilməsi daha uğurlu ola bilər. Bəhrələnə biləcəyimiz

xususiyyətlərdən onu da qeyd etmək olar ki, burada hər tələbənin şəxsi tədris planı olur və bu tədris planı əsasında dərslər keçirilir, həmçinin hər bir tələbənin online sistemi olur. Tələbə istədiyi vaxt istədiyi professordan dərsi götürə bilir, bu da eyni zaman da işləyən tələbələr üçün böyük bir imkandır, beləliklə tələbələr demək olar ki, heç bir dərsdən geri qalmır və dərsləri sistemdə dinləyərək mənimsəyə bilir (9).

Amerika təhsilində gözəl xususiyyətlərdən biri də odur ki,burada şagird və tələbələr öz bacarıqlarına uyğun fənləri sərbəst şəkildə seçə bilir. Ölkəmizdə olduğu kimi tələbələr lazımsız fənlərlə yüklənmir, götürdüyü dərsi dərindən mənimsəyə bilir və seçdiyi fənlər onun gələcək peşəsi ilə bağlı olur. Beləliklə şəxs gələcək peşəsi ilə bağlı ətraflı məlumata malik olur və bu da gələcək peşə də onun daha çox müvəfəqiyyət qazanmasına gətirib çıxarır.Bunu ölkəmizin bəhrələnə biləcəyi ən önəmli xususiyyət kimi qeyd edə bilərik. Son olaraq bəhrələ biləcəyimiz xüsusiyyət Amerika məktəb və universitetlərində müəllim ilə tələbə və şagirdlər arasındakı münasibətdir.Amerika da müəllim və tələbə münasibəti çox səmimidir, burada şagirdlər adətən müəllimdən çəkinmir, rahatlıqla başa dümədiyi məsələylə bağlı istənilən vaxt müəllimə müraciət edə bilir. Lakin çox təəsüf ki,ölkəmizdə müəllim şagird münasibəti əksər hallar da qənaətbəxş deyildir,bu münasibətin əsası da ele ibtidai sinifdə qoyulur.Hələ ibtidai sinif dövründə müəəlimin şagirdə qarşı kobud rəftarı, hətta bəzən müəllimin şagirdi təhqir etməsi onun üçün ağır bir travma olur, yaddaşında silinməz izlər buraxır.Müəllimin bu davranışı, münasibəti şəxsin özünə inanan, bacarıqlı, savadlı, sağlam düşüncəli bir insan kimi formalaşmasına deyil, onun qorxaq, bacarıqsız biri kimi formalaşmasına gətirib çıxarır. Qeyd etdiyim məsələlər baxımından müəllim və şagird arasında düzgün münasibətin qurulması düzgün formalaşmasında və fəaliyyətində mühüm addımdır. Bu və bir sıra başqa məsələlər Amerika təhsil sistemindən bəhrələnməli olduğumuza əsas verir (10).

Nəticə

Nəticə olaraq onu qeyd etmək olar ki, müasir dövrümüzdə yeni nəslin düzgün formalaşmasında, fəaliyyətində, inkişafında və cəmiyyətdə fəal mövqe tutmasında təhsil və təhsil sisteminin rolu böyükdür.Təhsil hər bir ölkə üçün çevik və ən mühüm idarə vasitəsi kimi çıxış edir. Təhsil sistemimizdə problem olanməsələlərin aradan qaldırılmasına çalışmalı və xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməliyik. Amma təbii ki, bunun üçün əvvəl öz milli xüsusiyyətlərimiz əsasında hazırlanan konkret Təhsil Platformamız, Təhsil Konsepsiyalarımız hazırlanmalıdır. Belə olduqda, məlum olacaq ki, hansı ölkələrin hansı təcrübəsindən hansı şəkildə bəhrələnsək, istifadə etsək, daha faydalı ola bilər. Bununla indiki vəgələcək nəslin daha düzgün və savadlı kadr kimi formalaşdırılmasına nail ola bilərik.

Ədəbiyyat

1. Qəşəmoğlu, Ə. (2010). Ömrün uğurlu bünövrəsi. Bakı.
2. URL:https://kayzen.az/blog/pedaqoq/1169/t%C9%99hsil-sistemi-v%C9%99-onun-qurulu%C5%9Fu.html
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. (2009).
4. URL:https://president.az/az/articles/view/97792
5. URL:https://tehsil.biz/news/az/25866/Amerika-Birlmi-tatlarnda-thsil-sistemi
6. URL:https://www.celt.az/amerikada-t%C9%99hsil-sistemi/
7. URL:https://www.studyusa.com/en/a/58/understanding-the-american-education-system
8. URL:https://educationusa.state.gov/experience-studying-usa/us-educational-system
9. URL:https://www.euroeducation.net/prof/usa.htm
10. URL:https://www.native-english.ru/topics/education-in-the-usa

Göndərildi: 27.02.2022 Qəbul edildi. 02.05.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/11/28-32

Gulana Elchin Muradzade-Abdullayeva
Baku State University
master student
gulana.muradzada@gmail.com

CHALLENGES OF TODAY`S HUMAN RESOURCE MANAGEMENT

Abstract

Practice shows that employee-centric businesses will expand faster and surpass their competitors. They may stay updated and achieve their business goals by having a complete grasp of employee benefits, employment standards, leadership development and other areas. However, unfortunately, managers struggle to stay on top of ever changing labour legislation. In its turn, some staff are struggling to adjust to the organizational changes. Or, sometimes managers fail to create a positive andproductive environment for the staff, which is why company may not achieve its goals. All of these arechallenges before today's human resource management.

This article researches the challenges, problems and other issues of modern human resource management and solutions to these problems issues are offered.

Keywords: *human resources, human resource management, managers, challenges, issues, solutions,business, companies, employees, staff*

Gülanə Elçin qızı Muradzadə-Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
gulana.muradzada@gmail.com

İnsan resurslarının idarə edilməsinin çətinlikləri

Xülasə

Təcrübə göstərir ki, işçilərin mərkəzi planda olduğu şirkətlər daha sürətlə genişlənər və rəqiblərini üstələyər. Onlar işçilərə verilən mükafatlar, məşğulluq standartları, liderliyin inkişafı və digər sahələr haqqında tam məlumat əldə etməklə yeniliklərə uyğunlaşa və biznes məqsədlərinə nail ola bilərlər. Lakin, təəssüf ki, menecerlər daim dəyişən əmək qanunvericiliyindən xəbərdar olmaqda əziyyət çəkirlər. Öz növbəsində, bəzi işçilər təşkilati dəyişikliklərə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Yaxud, bəzən menecerlər işçi heyəti üçün müsbət və məhsuldar mühit yarada bilmirlər, bu səbəbdən də şirkət öz məqsədlərinə çatmaya bilər. Bütün bunlar bugünkü insan resurslarının idarə edilməsi qarşısında duran problemlərdir.

Bu məqalədə insan resurslarının idarə edilməsinin müasir məsələləri, problemləri və digərləri araşdırılır və bu problemlərin həlli yolları təklif olur.

Açar sözlər: *insan resursları, insan resursunun idarəedilməsi, idarəçilər, məsələlər, problemlər, həllər,biznes, şirkətlər, işçilər, heyət*

Introduction

Human resource management is a critical aspect nearly in all types of businesses. Ifcompanies make a good relationship with its staff, they may flourish faster. There are also a couple of extra reasons to stress on good human resource management here:

- ✓ It generates a specific workplace culture;
- ✓ It underlines workplace regulations, expectations, and standards;
- ✓ It aids in the understanding of workplace diversity;
- ✓ It acts as an interface between human resource managers and employees;
- ✓ It emphasizes the value of training and development; and
- ✓ It removes employee ambiguity (6).

As more than just a result, human resource managers should be aware of frequent human resource

management difficulties. In any case, they can implement the appropriate rules and processes over time. Having a thorough understanding of employee benefits, employment rules, leadership development, and other areas can support them stay ahead of the curve and achieve their business goals not only this year,but also in the future (Armstrong, 26).

Main part. Companies encounter a variety of difficulties, including cash flow, competitiveness, and revenue growth. These challenges, however, may not be the only ones. There is also another sector that is fraught with challenges. It is the management of human resources.

When it comes to human resource management, it entails the following:

a) Job design and analysis;
b) Workforce management;
c) Education and training;
d) Management of performance;
e) Benefits and compensation;
f) Legal concerns (6).

Human Resource Management encompasses all of the aforementioned elements (Dessler, 42).

Human resource management meets some challenges in practice. These challenges might be internal or external, depending on their nature (Osibanjo, Adeniji, 16).

Human resource management difficulties are classified into three groups, according to some scholars. These are issues of organizational, environmental, and personal nature (Osibanjo, Adeniji, 16).

Organizational challenges are internal in nature. Organizational restructuring, organizational culture, outsourcing, downsizing, and decentralization are examples of these problems (Osibanjo, Adeniji, 16).

Environmental challenges are issues that come out from external context where the company operates, which has great influence on performances of organizations. Legislation, globalization, labour demand and supply, and work diversity are all examples (Osibanjo, Adeniji, 16).

Individual challenges are the issues regarding employees, how they are being treated, matching individuals with organizations, employee development, insecurity, and reward systems, which affects organizational performance (Osibanjo, Adeniji, 16).

Human resource management can be an area full of challenges for small companies especially.As small companies typically do not have a human resource department to rely on, they may be limited to one human resource manager, or this responsibility may still belong to the Chief Executive Officer (CEO). Regardless, the stakeholders of these small businesses need to understand the challenges facing them. As a result, they should be ready to deal with human resource management difficulties as their business and personnel expand.

Because of the fast changing business environment, not only stakeholders and CEOs, but also today's human resource managers may become obsolete, and they must regularly refresh their knowledge and skills by considering the organization's goals and objectives. Here we should mention today’s most common human resource management challenges and how to overcome them.

The mostly known challenge is compliance with laws and regulation. Managers struggle to keep up with ever changing employment laws. Most of them prefer to ignore employment rules because they believe these lawsdo not apply to their industry. However, doing so could result in audits, lawsuits, and potentially the company's demise. The only way to overcome this obstacle is to ensure that their business, no matter how big or little, is in compliance with employment rules. Everything from hiring methods to wage payment and worker safety is regulated. They must abide by all applicable laws, regulations, and amendments to legislation governing work relationships. This issue may be resolved in this manner (6).

It is important to mention management changes as challenges. When a company expands, its strategies, structure, and internal processes expand as well. Some employees are having difficulty adapting to these changes. During times of transition, many businesses see a drop in productivity and morale. To address this issue, business owners should focus more on communicating the benefits of the change to all stakeholders. They should turn crisis into opportunity. Regular staff meetings are a good place to begin. When your team understands why, how, and when the change will occur, they are more likely to support it (6); (7).

Leadership development is another challenge. According to a recent study, more than a third

ofcompanies are only doing an average job of implementing leadership development programs. In Brandon Hall Group's State of Leadership Development Study, 36% of companies admitted that their leadership development practices are below average. Leadership development is essential for keeping the management team engaged and motivated, as well as preparing them for future responsibilities. Companies should incorporate it into their culture (9). Furthermore, they should provide opportunities for them to use their strengths on a daily basis. Achieving goals will motivate them and allow them to develop their skills (6); (7).

Workforce training and development may be a complicated issue in this area. Another common human resource management issue is investing in the training and development of lower-level employees. Some businesses struggle to find the necessary resources. Employees on the front lines are often the hardest workers, and they may not have the time to attend a training course. However, training and development do not have to be time-consuming or expensive. Recruiting managers and senior management to mentor their subordinate employees could be a good solution to this problem. They could also offer online training courses so that people could learn at their own pace. They will have a loyal and productive team if they invest in their workforce (6).

Adapting to innovation is so necessary for effective human resource management. Technology is always evolving. Businesses must adapt quickly or risk being left in the dust by competitors. Gettingemployees to embrace innovation and learn new technology is a challenge for small business owners.Communication is essential. When implementing any change, business owners should ensure that their team understands the why, when, and how. Setting clear goals for the implementation of initiatives andproviding employees with training may help them feel more at ease (6).

Here comes another challenge, i.e., compensation. Many businesses are debating how to best structure employee compensation. Small businesses must compete not only with similar-sized businesses, but also with corporations with large payroll budgets. They must also consider the cost of benefits, training, taxes, and other expenses, which can range from 1.5 to 3 times the employee's salary. Salary is important, but it isn't always the most important factor for job seekers. Making a system to reward employees for outstanding performance is one way to compensate for a lower salary. Offering incentive programs such as profit sharing or bonuses can be a win-win situation for both the employee and the company (6).

The other issue human resource managers face is understanding benefits packages. In recent years, the Affordable Care Act has been a source of frustration for many small businesses. Companies must either pass on rising healthcare costs to employees or take a hit to their bottom line. Understandingbenefits packages is critical because they can be a deciding factor for potential hires. There are numerous options for providing healthcare benefits to small businesses with fewer than 50 employees.One option is to buy a plan that includes unlimited vacation time, flex time, free snacks, wellness programs, commuter benefits, and so on. These benefits are inexpensive ways to provide extra perks – and they're very popular with today's workforce (6).

Recruiting talented employees is a good solution to another problem facing human resourcemanagers in practice. Attracting talent requires a significant investment of both time and money. Entrepreneurs must strike a balance between keeping their businesses running and hiring the right people at the right time (8). Fu rthermore, it is impossible to know whether a candidate will actually be abetter fit until they have worked for their employers for a period of time. Using a staffing company isone of the best ways to find the right people for your company. They offer temp-to-hire solutions, allowing business owners to test new employees with little to no risk. Managers will save time, money,and frustration, and they might even meet a future executive or business partner (6).

Retaining talented employees is as necessary as recruiting talented employees. Competitive pressure for talented staff is fierce. Start-ups and small businesses do not have the large budgets that their larger competitors do for retirement plans, expensive insurance plans, and other costly items – at least not yet (8). Employee turnover is costly and can have a negative impact on business growth.

Employees benefit greatly from onboarding. Research shows having a structured on-boarding processmeans employees are 58 percent more likely to stay with a company for three years or more (6).

Workplace diversity may make some difficulties to managers. Workplace diversity is a

constant difficulty for small firms due to several generations, ethnic and cultural variations, and other considerations. There is a real risk of being sued for failing to protect employees from harassment. Thework atmosphere will remain positive and productive if a culture of teamwork and respect is established. In addition, a diversity training program must be implemented. Employers are responsible for establishing workplace behaviour standards. Early on, standards and a system of accountability should be established (6).

Vision penetration is another important point human resource managers must focus on. Developing the appropriate vision is an entrepreneurial or top-management task, but its value grows exponentially if it percolates and is recognized and adopted later (HRM-basic-notes.pdf, 206). Vision not only gives corporate strategy fuel and direction, but it also aids managers in evaluating management practices and making decisions. As a result, vision penetration will become a significant and vital aspect of man management in the future (HM-204.pdf, 13).

Internal environment must be taken into account also. Another key aspect of managing managerial employees will be creating an environment that is adaptable to external changes, provides happiness to organization members, and is sustained through culture, helpful traditions, practices, and even systems [HM-204.pdf, 13); (HRM-basic-notes.pdf, 206).

Change in industrial relations is another task for human resource managers to handle. Workers' development may require simpler and more appropriate inputs, but employees and managers must be managed and developed using the same set of assumptions and the company's human resource management philosophy (HM-204.pdf, 13); (HRM-basic-notes.pdf, 206).

Companies should build organizational capabilities for their managers. Not only would the paradigm of managing managers include aiding them in acquiring new skills and information and evaluating environmental changes in order to evolve corporate plans, but it would also include assisting them in maintaining a psychological state of readiness to update (HM-204.pdf, 13); (HRM-basic-notes.pdf, 206).

Job design and organizational structure is an area where issues may occur. Companies will, ideally, soon abandon naive acceptance of foreign concepts and fads such as quality circles, TQM, and so on when constructing organizations. Instead, organizational structure and design will be primarily based on task approach, which includes an understanding of the complexities of technology, jobs and functions to be performed to achieve organizational tasks, and people approach, which considers their strengths, quirks, aspirations, and relationships at work (HM-204.pdf, 13); (HRM-basic-notes.pdf, 206).

Increasing size of workforce may be wrong decision for some companies if this decision is not taken in time. Organizations are growing in size and complexity, and the number of people working within is expanding (HRM-basic-notes.pdf, 206). The management of a larger workforce creates significant concerns and challenges, particularly when workers become more aware of their rights (HM-204.pdf, 13).

Changing psycho-social system is considered as a challenge in this area. Organizations were established to conduct technical activities in the classic bureaucratic fashion, with rigorous compartmentalization of job functions (HRM-basic-notes.pdf, 206). Human participation will be essential in the future not just for technical functions, but also for the establishment of a democratic humanistic system (HM-204.pdf, 13).

Another issue occurring often in managing human resource is satisfaction of higher level needs. Employees are becoming increasingly conscious of their higher-level requirements. In the future workforce, awareness is expected to grow much more (HRM-basic-notes.pdf, 206). As a result, managers will need to develop acceptable ways for motivating staff and obtaining good results from them (HM-204.pdf, 13).

Equalitarian social system must be build by managers in the companies for acquiring an effective result. The desire of the organization's members to have more voice and influence in organizational functioning has resulted in major advances during the previous four decades (HRM-basic-notes.pdf, 206). As a result, modern organizations are less concerned with hierarchical systems and are moving toward amore egalitarian social framework. This will become increasingly common in the coming days (HM-204.pdf, 14).

Technological advances may be a critical problem for not only managers, but also employees.

New professions emerge as a result of technology advancements, but many others become obsolete (HRM-basic-notes.pdf, 206). By appropriately assessing labour demands and training redundant people in alternate skills, modernization-related unemployment could be eliminated (HM-204.pdf, 13); (8).

Finally, computerized information system plays a revolutionary role in managerial decision making. It also has an increasing impact in coordination and at strategic levels (HM-204.pdf, 14); (HRM-basic-notes.pdf, 206); (8).

Conclusion

Effective human resource management is possible if human resource managers:

- Know and implement the employment laws, rules, regulations and new changes to these laws;
- Hold staff meetings regularly for informing the employees about all procedures, changes going on in the company;
- Take courses and trainings on leadership development;
- Organize courses and trainings for employees to develop their skills, to teach them new technologies;
- Create a beneficial compensation and other benefit packages system for both the companies and employees;
- Recruit and retain talented employees;
- Implement an appropriate diversity program;
- Evolve the right vision;
- Create a positive and productive internal environment;
- Check industrial relations and fast adapt to updates;
- Build organizational capabilities and implement them;
- Open new vacancies in a controlled way;
- Create a democratic system for the employees and etc.

Furthermore, globalization, which necessitates organizations moving people, ideas, products, and information around the world to meet local needs; profit through controlled growth; intellectual capital preservation; learning quickly and continuously; and taking on new strategic imperatives faster and more comfortably.

References

1. https://atlasstaffing.com/blog/10-todays-common-human-resource-challenges/(07.05.2022)
2. Armstrong, M. “Human Resource Management Practice”.
3. Dessler, G. “Human Resources Management”.
4. Osibanjo, A., Adeniji, A. “Human Resource Management: Theory & Practice”.
5. https://www.villanovau.com/resources/hr/human-resource-management-challenges/(08.05.2022)
6. https://www.tlnt.com/new-study-the-top-10-best-practices-of-high-impact-hr-organizations/ (11.05.2022)
7. https://www.shrm.org/hr-today/news/hr-magazine/0316/pages/the-big-issues-facing-hr.aspx (05.05.2022)
8. HRM-basic-notes.pdf
9. HM-204.pdf

Received: 23.04.2022 Accepted: 19.05.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/11/33-36

Nurida Nariman Naghiyeva
Baku State University
master student
nurideagiyeva@mail.com

BUDGET STRUCTURE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Abstract

The state budget is the most important component of public finance. Through the budget, state and municipal bodies perform their duties and functions. The state budget plays a very important role in the development of the national economy, the stimulation of production, as well as the social progress of society. As a legal category, the budget is determined by existing legislation, developed in a special way and adopted by the public authority. In other parts of the article, the functions of the budget, control over the budget, its various types are explained in detail.

***Keywords**: financial relations, budget, budget functions, budget revenues, budget expenditures, types of the budget*

Nuridə Nəriman qızı Nağıyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
nurideagiyeva@mail.com

Azərbaycan Respublikasının büdcə strukturu

Xülasə

Dövlət büdcəsi dövlət maliyyəsinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Büdcə vasitəsilə dövlət və bələdiyyə orqanları öz vəzifə və funksiyalarını yerinə yetirirlər. O, milli iqtisadiyyatın inkişafında, istehsalın stimullaşdırılmasında, o cümlədən cəmiyyətin sosial tərəqqisində çox mühüm rol oynayır. Hüquqi kateqoriya kimi büdcə mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilir, xüsusi qaydada işlənib hazırlanır və dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilir. Məqalənin digər hissələrində büdcənin funksiyaları, büdcə üzərində nəzarət, onun müxtəlif növləri geniş şərh olunmuşdur.

***Açar sözlər:** maliyyə münasibətləri, büdcə, büdcə funksiyaları, büdcə gəlirləri, büdcə kəsrləri, büdcənin növləri*

Introduction

There are various forms of financial relations between the state and various enterprises, organizations, departments and the population. These relationships are called budget relationships.

In all countries, the government is part of the financial resources created by society to perform itsfunctions. The state budget is the most important component of public finance.

Budget relations are objective. This is determined by the fact that the state must have the materialand financial base to carry out its functions. Every year, the state is responsible for meeting the needs oflarge-scale reproduction at the level of society as a whole, meeting the socio-cultural needs of citizens,paying for defense and public administration expenditures, and so on.

Through the budget, state and municipal bodies perform their duties and functions. Thus, the state maintains the administration and the army at the expense of the budget, implements socio-cultural measures, regulates and develops the economy (1).

The budget, being the main financial plan of the state and municipalities, allows the state authorities and municipal bodies to carry out their activities. The budget reflects the financial situation of the state and determines the tax policy in the country accordingly.

The state budget plays a very important role in the development of the national economy, the stimulation of production, as well as the social progress of society. This role manifests itself more in the quantitative and qualitative effects. Quantitative influence indicates how much money should be spent in which direction.

The impact of quality is considered in two aspects: on the one hand, the correct structure of taxes and efficient spending of funds, and on the other hand, it is taken as a criterion for control through the budget. Both of these aspects affect the quality of the economy. As the budget acts as the most important economic regulator in all countries, it becomes one of the most important elements of macroeconomic regulation (2).

The budget, as an economic category, is an integral part of the financial system, reflects monetary relations and reflects the functions of finance. The state budget has several very important functions thatreflect its essence.

The main functions of the budget are distribution and control functions. In addition, there are functions of state regulation and stimulation of the economy and financial support for the implementation of social policy of the state. In general, the functions of the budget are as follows:

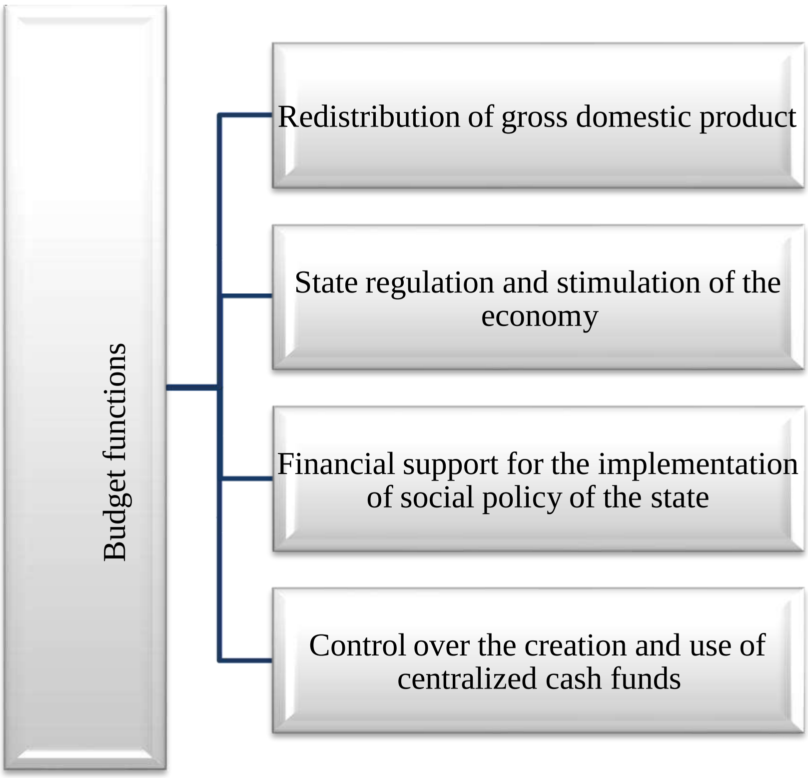

Figure 1.3: Budget functions

The main object of redistribution in the state budget is net income. Funds mobilized to the state budget in the form of taxes and other state revenues are redistributed and directed to the development of various sectors of the national economy. The function of budget allocation manifests itself in the form of creation and use of monetary funds at the level of state and local self-government bodies.

The use of the budget is controlled by the government or other bodies dealing with the budget. These bodies should not allow any negligence or negligence in the execution of the budget.

Control over budget expenditures, or rather their complete restriction, corresponds to the main role of the budget as an economic regulator, economic controller.

However, since the financial crisis, there has been a decline in expenditures and revenues since 2008.

In 2019, revenues increased by 659 million manats and expenditures by 2,466 million manats (Abdullayev, 2018: 289).

In 2022, the state budget revenues are projected at 26 billion 407 million manats, expenditures at 28 billion 974 million manats, and the deficit at 2 billion 567 million manats (Ahmad, 2018: 724).

52.4 percent of revenues will fall to the oil sector and 47.6 percent to the non-oil sector. It is

projected that 85.7 percent of budget revenues in the oil sector will be transferred from the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, and 14.3 percent from the oil sector through the tax authorities.

As a legal category, the budget is determined by existing legislation, developed in a special way and adopted by the public authority. In this sense, the budget should be understood as the main financial plan for the creation, distribution and use of centralized monetary funds of the state (or municipalities).

This financial plan sets out the rights and responsibilities of the participants in the budget relationship. Given all of the above, several types of budgets can be identified. These are:

Ordinary budgets – That is, budgets adopted in conditions of relatively stable and normal development of the economy;

Emergency budget – This budget is a budget that provides for a special regime of heavy use of funds in connection with the establishment of a state of emergency in the country and is adopted in this case;

Minimum budget – Such a budget can be adopted only at the level of separate administrative territorial units. For example, the minimum expenditure indicators of city, district, village and settlement budgets can be considered. Funding for the most necessary expenses is provided by the relevant higher authority. Thus, the concept of minimum budget is applied to local budgets (5).

Unified budget-Such budgets are adopted in countries with a complex administrative-territorial structure. For example, the budgets of cities with a district division include the budgets of both cities and districts.

The budget classification is also grouped according to the source of revenue and their receipt. to improve the structure of the tax authorities, increase the efficiency of tax control, create a tax environment that ensures the expansion of entrepreneurial activity, etc. the implementation of such measures has been achieved (Ahmad, 2018: 724).

Depending on the feasibility of this estimate, the budget is of three categories - a balanced budget, asurplus budget and a budget deficit (Abdullah, 2013: 55).

Budget expenditures are formed through the state treasury bodies in accordance with the approved budget of individual organizations in accordance with the Law of the Republic of Azerbaijan "On Budget System" and the Law of the Republic of Azerbaijan "On State Budget" adopted annually.

In some ways the budget deficit is the responsibility of the government as it creates a debt burden or reduces the stock of government resources (6).

Budget expenditures are carried out through budget funding, and budget funding is based on certainprinciples.These principles include (Ahmad, 2018: 724):

1.achieve maximum efficiency at minimum cost;

2.purposeful nature of the use of budget funds;

3.allocation of budget funds in exchange for the implementation of production and other indicators, considering the use of previously issued lexical items;

4.non-refund of budget funds;

5.free budget allocation.

Budget expenditures are often transferring. The amount of budget expenditures is determined by items. In addition, there is a redistribution of budget funds at the level of the budget system through subsidies, grants, subventions and budget borrowers at the expense of budget expenditures. Budget expenditures in this case are mainly financed on a non-refundable basis.Non-repayable funds can also be budget loans and budget loans. The function of regulating and stimulating the economy. The state budget acts as a tool to regulate and stimulate the economy and investment, and increase production efficiency through a system of expenditures and revenues, and above all through a system of taxes. State aid is provided to various priority industries through the allocation of funds from the state budget.

Revenues of the state budget are formed due to the following receipts (7):

a) The state budget, except for tax revenues in the form of regulatory revenues to other levels of the budget system of the Republic of Azerbaijan

b) special tax revenues;

c) special non-tax revenues;

d) balance of funds at the end of last year;

e) other income.

Tax revenues include (8):

a) State taxes and duties, fines and penalties provided by the tax legislation of the Azerbaijan

Republic;

b) customs duties and customs fees;

c) state duties.

Non-tax revenues include:

a) income from the use of state-owned property;

b) income from the sale of state-owned property;

c) income from paid services provided by relevant state authorities;

d) citizenship, including fines, confiscation, compensation. The ratio of taxes to the state budget is determined annually by the Law of the Republic of Azerbaijan “On the State Budget”.

The law determines the ratio (share) of tax revenues among the budgets of different levels in the order of budget regulation. Such distribution is approved by the law of the Republic of Azerbaijan on the state budget for the next budget year. In addition to tax revenues, in the process of execution of the state budget, its revenues may include funds from other budgets of the Republic of Azerbaijan.

Conclusion

The importance of the budget can be evaluated in terms of ensuring the relationship between resource allocation and organizational goals. Since firms survive by processing resources in the organization and presenting the output to the market, the achievement of the organizational goals of the enterprise is possible with the effective distribution of these resources.

The budget contributes to the achievement of the goals of the company in a certain period. Because it is a foresight tool and defines the responsibilities of managers, employees and units in achieving the goals of the enterprise.Applications in the budget execution process gain importance in establishing the relationship between organizational resources and goals. This study shows that managers lead employees and ensure interdepartmental coordination in resource allocation and use. employees sometimes attribute the inability to reach their budget targets to the talent and capacity of their own departments, unachievable target standards, and poor planning.

References

1. https://tedrismaliyye.az/images/books//B%C3%BCdc%C9%99%20Sistemi.pdf-büdcə sistemi. 2022.
2. https://banco.az/az/news/azerbaycanin-dovlet-budcesi-ve-onun-strukturu-dövlət büdcəsi və onun strukturu 2022.
3. Abdullayev, G. (2018). Public Budget System and Auditing in Azerbaijan. Local government budget, Lund University, 289 p.
4. Ahmad, N. (2018). Are Budget Useful? A Survey of Malaysian Companies, Managerial Auditing Journal, 724 p.
5. http://maliyye.gov.az/ - Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi 2022.
6. Abdullah, N. (2013). Government General Budget and Ownership Types Welfare, Lap Lambert Academic Publishing GmbH KG, 292 p.
7. https://financemovers2013.wordpress.com/2014/01/27/types-of-government-budget-balanced-and-unbalanced/-types of government budget 2022.
8. http://sdu-sdtk.edu.az/wp content/uploads/2020/04/D%C3%96VL%C6%8FTB%C3%9CDC%C6%8FS%C4%B0.pdf – dövlət büdcəsi 2022.

Received: 28.04.2022 Accepted: 17.05.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/11/37-42

Fuad Azer Osmanov
Baku State University
master student
fuadosmanov96@gmail.com

CLASSIFICATION AND THE FORM OF ARBITRATION AGREEMENT

Abstract

An arbitration agreement acts as a guide to international commercial arbitration. Currently, it plays a special role in the resolution of international commercial disputes. There are various types of this agreement. Also, the forms by which they are concluded differ. By studying the classification and form of an arbitration agreement, it can be better understood its legal nature and specific features.The article will consider various criteria by which arbitration agreements are classified, as well as the requirements that arbitration agreements must meet when concluded in one form or another. At the same time, the legislation of different countries and regulations of international organizations will be analyzed.

***Keywords**: arbitration agreement, classification of arbitration agreement, criterion for classifying, theform of arbitration agreement, written form, oral form, national legislation, form requirements*

Fuad Azər oğlu Osmanov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
fuadosmanov96@gmail.com

Arbitaj sazişinin təsnifatı və arbitajı

Xülasə

Arbitraj sazişi beynəlxalq kommersiya arbitrajına bələdçi kimi çıxış edir.Hazırda o, beynəlxalq kommersiya mübahisələrinin həllində xüsusi rol oynayır. Bu sazişin müxtəlif növləri var. Bundan əlavə, onların bağlanması formaları da fərqlənir. Arbitraj sazişinin təsnifatı və formasını təhlil edərkən, onun hüquqi təbiətini və spesifik xüsusiyyətlərini daha yaxşı başa düşə bilərik.Məqalədə arbitra jsazişlərinin təsnif edilmələrinin müxtəlif meyarları, eləcədə bu və ya digər formada bağlanar kənar bitraj sazişlərini nuyğun gəlməli olduğu tələblər nəzərdən keçiriləcəkdir.Eyni zamanda, müxtəlif ölkələrin qanun vericiliyi və beynəlxalq təşkilatların normativ aktları təhlil olunacaqdır.

***Açar sözlər**: arvitraj sazişi, arbitraj sazişlərin təsnifatı, təsnifatın meyarları, arbitraj sazişin forması,yazılı forma, şifahi forma, milli qanun vericiliklər, formaya olan tələblər*

Introduction

By an arbitration agreement, we mean a private agreement between the parties to a commercial contract on the transfer of future or existing disputes to the arbitration court for resolution. Despite the fact that the arbitration agreement as a starting point for the resolution of commercial disputes is well studied, there are no uniform criteria for their classification. There may be different approaches to classifying arbitration agreements. At the same time, it is often argued that the classification of arbitration agreements is purely theoretical and has no practical point. These statements are not entirely true, because by classifying arbitration agreements into separate types according to various criteria, we can determine different options for the written form and content of this agreement, and accordingly, we can better understand its nature and the specifics of its impact on the resolution of commercial disputes. Thus, it makes practical sense to divide arbitration agreements into separate types according to various grounds. At the same time, the validity of arbitration agreement is primarily determined by its proper form.As a legal document, the arbitration agreement must be executed in the proper form. Otherwise, there is a great risk in the emergence of certain doubts about the mutual agreement of the parties.

Considering that arbitration is often the best option for the parties to resolve disputes, the conclusion of this agreement in an improper form can lead not only to negative legal, but also economic costs. As theresult, compliance with the form of the arbitration agreement is a vital factor regarding the initiation of arbitration proceedings.

Classification of arbitration agreement

The most common criterion for classifying arbitration agreements is the basis in relation to the main contract. The Uncitral Model Law on International commercial Arbitration (the Model Law) distinguishes two types of arbitration agreement on this basis: an arbitration clause, which is included as a condition in the content of the main contract, and an arbitration agreement concluded in the form of a separate contract. This approach is implemented in almost all major international conventions and agreements on international arbitration, including many national laws on international arbitration. The Uncitral Model Law also indicates a subtype of an arbitration clause in the form of a reference containing this clause, if it is drawn up in writing and turns the clause into part of the main contract. At the same time, both the arbitration clause and a separate arbitration agreement are equal grounds for arbitration of the dispute. However, it is worth noting that this interpretation does not work everywhere. “Thus, in some countries, such as Argentina, Brazil, Honduras and Panama, an arbitration clause is considered as a condition of a contract by virtue of which the parties undertake to conclude an arbitration agreement in the event of a dispute between them” (Komarov, Poqoretski, 2009: 41-42). As we can see, in thesecountries, the value of the arbitration clause is significantly limited and, as a consequence, failure to comply with the above condition leads to the invalidity of the arbitration clause. Still, an arbitration clause is the most common choice of the contracting parties, since being a condition of the main transaction, it determines from the very beginning the arbitration procedure for considering possible disputes. “The preference for concluding an arbitration agreement before the dispute arises, that is, directly at the conclusion of the transaction, is also explained by the fact that in the event of disagreements between the parties to the main agreement, the latter, as a rule, are in a state of conflict,which can act as an obstacle to full and effective negotiations and discussion of the details of the concluded arbitration agreement” (Kalinina, 2017: 22). And here we turn to classification based on the time ofoccurrence of a commercial dispute. This classification is rightly considered the most convenient and logical: arbitration agreements concluded before the dispute arose (ex ante) and concluded after the dispute arose (ex post). It is clear that arbitration agreements in the form of clause are concluded before disagreements arise on the main contract. Arbitration agreements concluded in the form of a separatecontract can be concluded both before and after the dispute arises. “At the same time, a separate arbitration agreement concluded after the dispute has arisen is often referred to as a submission agreement (clause compromise)” (Kotelnikov, 2008: 95). And here there are certain problems of legislative establishment of the possibility of this type of arbitration agreement, in particular in the legislation of the Republic of Azerbaijan on international arbitration. The fact is that the Uncitral Model Law (Model Law), in its definition of an arbitration agreement, makes it clear that they can be concluded for bothpossible and already arisen disputes, while in the latter case it is not mandatory to call them by any specific name. The Law of the Republic of Azerbaijan on International Arbitration (the Law on International Arbitration) deals with all or certain disputes that may arise in the future. It can be assumedthat the legislator by the word certain meant the disputes that had already arisen too. One way or another, there is a partial discrepancy between the national legislation and the Model law. It is proposedto present the definition of an arbitration agreement in the Law on International Arbitration in the literalversion of the Model Law, thus clearly indicating the possibility of concluding an arbitration agreement regarding disputes that have already arisen. Legally, arbitration agreements concluded before and after the dispute also are equivalent. But as is often the case in jurisprudence, legal equality does not meanactual equality. The arbitration agreement can fairly be considered as an economic factor affecting thebehavior of the parties in the performance of the contract. “From this point of view, arbitration agreements concluded regarding possible disputes express the responsible attitude of the parties to theterms of the main contract, improve the quality of the parties' performance of their duties and, as a result, minimize the possibility of disagreements” (Kotelnikov, 2008: 96-97). Accordingly, the material

costs of the parties to solve any problems due to disagreements are either significantly reduced or excluded at all. All these statements can hardly be attributed to arbitration agreements concluded in the light of disputesthat have already arisen. Nevertheless, it cannot be argued that an agreement concluded after the disputehas arisen does not make sense. Having a clear understanding of the essence of the dispute, in the name of resolving the differences that have arisen, in principle, the most optimal scenario for the parties to the agreement is the conclusion of an agreement on the arbitration resolution of disputes. Of course, it willnot have the same economic effect as an agreement concluded before the dispute arose, and this is theirmain difference.

Another basis for the classification of arbitration agreements may be the possibility or impossibility of unilateral rejection of the arbitration agreement, which is provided for by the existence or absence of a derogatory effect of the arbitration agreement, excluding the possibility of dispute resolution in state courts in the presence of a valid arbitration agreement. Accordingly, in practice, irrevocable, dependent and revocable arbitration agreements are distinguished. “If the parties have an irrevocable arbitration agreement, the state court is obliged to terminate the proceedings in the relevant case, even if the parties did not apply to recusal of the court” (Abesadze, Andreyeva, Anurovidr, 2018: 195). This type of arbitration agreement is most clearly manifested in the United States, where the Federal Arbitration Act (FAA) explicitly prescribes that a“written provision in any maritime transaction or a contract evidencing a transaction involving commerce to settle by arbitration... shall be valid, irrevocable” (Federal Arbitration Act (USA), 1947: 2). For a clear demonstration of the legal force of this type of arbitration agreement, the case of Scherk v. Alberto Culver Co. (1974) can be cited. “An agreement was concluded between the applicant from Germany and the defendant from the state of Illinois (USA) in Austria on the transfer by the plaintiff to the defendant of ownership of a number of enterprises in Germany and Liechtenstein. Disputes under this agreement were subject to arbitration at the International Chamber of Commerce (ICC) in Paris with the application of the law ofthe State of Illinois. A dispute arose between the parties, which the party from the USA initiated in the Illinois court, and the party from Germany – in arbitration at the ICC in Paris. In USA the case reachedthe US Supreme Court, which, with the participation of the American Arbitration Association as an amicus curiae (friend of the court), established that "a contractual condition that determines in advance the place of dispute resolution and the applicable law is almost an indispensable prerequisite for achieving the orderliness and foresight necessary for any international transaction. The parties' agreement to arbitrate any dispute arising out of their international commercial transaction must be respected and enforced in accordance with the aforementioned direct FAA regulations” (Ageyev, Inozentzev, 2016: 107-108). Thus, it is practically impossible to deviate from the arbitration agreement at the present stage in theUSA. In turn, the Uncitral Model Law establishes the dependent nature of the arbitration agreement. In this case, the state court is obliged to accept the case for production even if there is a valid arbitration agreement, if a claim has been filed regarding the subject of the arbitration agreement. In order to exclude judicial proceedings, the party must make a statement on the recusal of the state court. This nature of arbitration agreements is also established in the European and New York Conventions (Getman, 2017: 160). Revocable arbitration agreements can be considered a very curious phenomenon in the sphereof international arbitration. Thus, article 7 of the Switzerland's Federal Code on Private International Law establishes that the court is competent to consider a dispute, despite the existence of a valid arbitration agreement, "the arbitral tribunal cannot be constituted for reasons for which the defendant in the arbitration proceeding is manifestly responsible". As a result, an arbitration agreement can be considered revocable if the national legislation provides for the admission of a dispute to a state court is associated with the defendant's refusal to participate in the procedure for forming the composition ofarbitrators, despite the existence of a valid arbitration agreement. Similarly, Article 5 of the The Swedish Arbitration Act establishes that a party is considered to have waived its right to consider a dispute in arbitration if he has opposed a request for arbitration; failed to appoint an arbitrator in due time; fails, within due time, to provide his share of the requested security for compensation to the arbitrators. In this case, the Swedish national legislation allows unilateral rejection of the arbitrationagreement in cases specifically established by law. In practice, such kind of procedure is used extremelyrarely and only in exceptional circumstances, when the complete impossibility of arbitration is proved. Arbitration

agreements can be differentiated by the criteria of a legal institution authorized to consider adispute on the basis of this arbitration agreement. In this case, simple and alternative arbitration agreements can be distinguished. Simple arbitration agreements are those that provide for one option to consider a dispute either in institutional arbitration or in ad hoc arbitration (casual arbitration), without providing the parties with a second, alternative option of a competent institution. In alternative arbitration agreements, the parties establish the existence of several competent legal institutions for dispute resolution. For example, an arbitration clause may contain an indication of institutional arbitration and ad hoc arbitration at the same time, implying the subsequent choice of one of them by theparties. At the same time, alternative arbitration agreements are distinguished into two subtypes: symmetrical - when the implementation of the specified choice is based on the mutual consent of theparties, and asymmetric agreements-when the choice is made by one party. “In the latter case, it is assumed that the party with the right to choose the appropriate institution for the dispute has an unreasonable advantage over the other party, but in practice many countries recognize these agreementsbased on the principle of freedom of expression of will of the parties to the contract” (Kaldibayev, Linnik). That is, if by agreement only one party can choose a specific arbitration, therefore the other party initially expressed its consent to this procedure. The classification of arbitration agreements based on the varieties of international arbitration itself is also very reasonable; agreements on the consideration of disputes ininstitutional arbitration and in ad hoc arbitration. The practical meaning here is that when concluding an agreement on institutional arbitration, almost all elements of the content of this agreement, including the language, place of dispute resolution, as well as the law applicable to the arbitration agreement, will be regulated by the permanent arbitration institution to which the parties intend to apply. When concludingan agreement on casual arbitration, these elements will be regulated at the sole discretion of the partieson the basis of their mutual agreement.

The form of arbitration agreement

Regarding this element of the legal nature of the arbitration agreement, we again observe different approaches. The mandatory rule established by the Uncitral Model Law and New-York Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Award**s** regarding the form of an arbitration agreement is that it must be drawn up in writing.At the same time, the Model Law indicates a list of variants of this written form, which is contained in a document signed by the parties or in an exchange of letters, telex, telegrams or other means of telecommunication which provide a record of the agreement, or in an exchange of statements of claim and defence in which the existence of an agreement is alleged by one party and not denied by another and the reference in a contract to a document containing an arbitration clause constitutes an arbitration agreement provided that the contract is in writing and the reference is such as to make that clause part of the contract. Considering each of these methods of concluding an arbitration agreement separately, we will see that despite the fact that they imply the same legal consequences, the requirements imposed on them often differ significantly. “Thus, fixing an arbitration agreement on paper with subsequent signing is the classical and, in principle, the most reliable form of this agreement. Indeed, before signing such a document with their own hands, the parties are likely to consider the consequences of its conclusion and how beneficial it is for them” (Kalinina, 2017: 47). If there is an arbitration agreement in the exchange of letters between the parties, including use of any means of telecommunication, it is mandatory for both parties to familiarize themselves with the contents of these letters and the terms of the agreement. According to article 178 of theFederalAct onPrivate International Law of Switzerland, as to form, the arbitration agreement shall be valid if it is made in writing, by telegram, telex, telecopier, or any other means of communication that establishes the terms of the agreement by a text. “If the offer to conclude a contract contained an arbitration agreement and the other party performed actions indicating its explicit or implied acceptance of the offeror began to execute the contract without objecting to the arbitration clause, the latter is considered valid” (Houtte, 2000: 8). The same rule applies to the exchange of statements of claim and objections, in whichone party claims the existence of an agreement, and the other does not deny this fact. “For internationalcommercial arbitration, it is very important that such an exchange will be valid and bilateral, not be theresult of a unilateral statement by one of the parties to the dispute to a specific international arbitration” (Petrova, 2017: 319). When concluding an

arbitration agreement in the form of a reference to a specific document, it should be noted that the content of this document should directly follow from theterms of the main contract. For example, the case considered by the Oregon State Court (USA), Pacific Forest Products CO. v. Weist Panel Co. can be cited: "the seller (a Japanese company) and the buyer (an American company) concluded about 50 transactions over the telephone. All transactions were executedin the form of buyer's orders accepted by the seller and included into the proforma(made or carried outin a perfunctory manner or as a formality) of the main contract prepared by the seller and signed by thebuyer's representative. In the proforma a condition was prescribed for the consideration of disputes inJapanese arbitration. Subsequently, when the buyer filed a lawsuit against the seller in the Federal Courtof Oregon, the seller challenged the court, citing the existence of an arbitration agreement. The courtgranted the request for challenge, stating that the buyer knew or should have known from his representative that disputes, if they arise, are subject to consideration in Japanese arbitration in accordance with the arbitration clause contained in the proforma" (Minakov, 1985: 32-33).

Quite interesting is the subsequent revision of article 7 of the Model Law as amended in 2006, according to which an arbitration agreement is in writing if its content is recorded in any form, whether or not the arbitration agreement or contract has been concluded orally, by conduct, or by other means. At the same time, special emphasis is placed on an arbitration agreement concluded using electronic messages, since with the modern development of digital technologies the importance of concluding an arbitration agreement in electronic form is becoming increasingly popularand it cannot be underestimated. The requirement that an arbitration agreement be in writing is met by an electronic communication if the information contained therein is accessible so as to be useable for subsequent reference; "electronic communication" means any communication that the parties make by means of data messages; "data message" means information generated, sent, received or stored by electronic, magnetic, optical or similar means, including, but not limited to, electronic data interchange (EDI), electronic mail, telegram, telex or telecopy. First of all, it is necessary to establish to what extent an arbitration agreement concluded by exchanging electronic messages is capable of guaranteeing the rights of the parties concluding it. In principle, if the electronic messages clearly indicate the agreed intention of the parties to submit disputes to arbitration, such an agreement should be considered valid. At the same timenaturally arises the problem of certification by mutual agreement of the parties at the conclusion of an arbitration agreement. To solve this problem, it would be quite reasonable to use an electronic digital signature. This mechanism for confirming the conclusion of contracts is widespread in the field of international trade, as it allows the parties to conduct foreign economic activity in the shortest possible time and without additional costs, while constantly being on the territory of their state (Petrova, 2017: 321).

"The 1961 European Convention approaches the form of an arbitration agreement less rigidly" (Dmitriyeva, 2017: 637). To the formula enshrined in the New York Convention, it adds that in relation to States whose laws do not require that an arbitrationagreement be made in writing, an agreement shall mean any arbitration agreement authorised by these laws. At the same time, some countries set even more liberalrequirements regarding the form of the arbitration agreement. Thus, article 40 of the Act on Private International Law of Poland says that the form of the arbitration agreement shall be subject to the law ofthe country of the place of the arbitration. For instance, the Swedish Arbitration Law does not establish requirements for the written form of an arbitration agreement at all.

As we can see, the written form of the arbitration agreement means itis purely technical fixation in a form accessible for subsequent review. Nevertheless, many foreign courts adhere to the position that the conclusion of an arbitration agreement by the parties in writing is the most effective means of protection that allows to reliably establish the fact of the consent of the parties to the contract to consider a potential dispute by one or another arbitration (Kalinina, 2017: 46-47).

Conclusion

Summing up all of the above, it can be argued that both the classification and the form of the arbitration agreement affect to a greater extent the technical aspects of this legal phenomenon. At the same time, the classification also acts as a determinant of the most preferred type of arbitration

agreement in certain circumstances of international commercial turnover. With the appropriate knowledge of the classification of the arbitration agreement, in practice the parties to the contract can act more flexibly in order to resolve commercial disputes as much effectively as it is possible. Regarding the form of arbitration agreement, many countries are currently using the literal version of article 7 of the Model law, including the Republic of Azerbaijan. According to the German Arbitration Act of 1998, an oral arbitration agreement is not recognized as valid. In judicial practice and in doctrine, the written form of an arbitration agreement is considered as a kind of guarantee established by the national legislation and ensuring the right of the parties to judicial protection, as well as the right to protection of their interests in arbitration. However, as we have seen above, in some legal institutions this statement does not exclude the conclusion of an arbitration agreement in any form thatthe parties may prefer.

References

1. Komarov, V., Pogoretski, V. (2009). Mezhdunarodniy kommercheskiy arbitrazh, Xarkov, «Pravo».
2. Kalinina, Y. (2017). Magisterskay adissertasiya na temu «Pravovaya priroda arbitrazh nova soglasheniya», Vladimirskiy gosudarstvenniy universitet imeni Aleksandra Grigoryevichai Nikolaya Grigoryevicha Stoletovikh.
3. Kotelnikov, Q. (2008). Dissertasiyana soiskaniye uchonoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk na temu «Pravovaya priroda arbitrazh nova soglasheniya i poskledstviya yevo zaklyucheniya», «Uralskaya gosudarstvennaya yuridicheskaya akademiya», Yekaterinburg.
4. Abesadze, S., Andreyeva, T., Anurovidr, V. (2018). Mezhdunarodniy kommercheskiy arbitrazh: uchebnik (izdaniye vtoroye, pererabotannoye i dopolnennoye.; pod nauchnoy redaktziyey d. y.n. Skvortzova, O., Savranskova, M. k.y.n. Sevastyanova, G.; otvetstvenniy redaktor. Lunayeva, T). "Statut".
5. Federal Arbitration Act (USA). (1947). codified july 30.
6. Ageyev, S., Inozentzev, M. (2016). Osobennosti pravovo varegulirovaniya arbitrazha v Rossii I USA, moskovskiy zhurnal mezhdunarodno vaprava. (3): p.104-117.
7. Getman, I. (2017). Mezhdunarodnoye chastnoye pravo, Moskva-Yurayt.
8. Kaldibayev, A., Linnik, A. Alternativniye arbitrazhniye ogovorki, https://online.zakon.kz/document/?doc_id=35379966&pos=6;-108#pos=6;-108.
9. Houtte, V. (2000). Consent to Arbitration Through Agreement to Painted Contracts: The Continental Experience Arbitration International. Vol.16, No.l.
10. Petrova, Q. (2017). Mejdunarodnoye chastnoye pravo, Moskva-Yurayt.
11. Minakov, A. (1985). Arbitrazhniye soglasheniya praktikara ssmotreniya v neshne ekonomicheskikh sporov, Yuridicheskaya literatura-Moskva.
12. Dmitriyeva, G. (2017). Mezhdunarodnoye chastnoyepravo, Prospekt-Moskva.

Received: 30.03.2022 Accepted: 08.05.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/11/43-48

Vəsilə Aqil qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
vesilememmedova9085@gmail.com

CƏBRAYIL, QUBADLI VƏ ZƏNGİLANIN MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN BƏRPA TƏKLİFLƏRİ

Xülasə

Qarabağın tarixi abidələrinin ermənilər tərəfindən dağıdılması mədəni və mənəvi tariximizə qarşı təcavüzdür. İşğal zamanı Qarabağın zəngin tarix-memarlıq abidələri yandırılmış, dağıdılmış, talan edilmiş və ya baxımsızlıq ucbatından yararsız hala salınmışdır. Bu abidələrə Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında yerləşən bir sıra məscidlər, ziyarətgahlar, türbələr və digər tarixi-dini tikililər daxildir. Qarabağın erməni işğalçılarından azad edilməsi bizə imkan verir ki, bu ərazilərdəki tarixi-memarlıq abidələrinin hazırkı vəziyyətini araşdıraq, onların bərpası üçün tədbirlər görsün. Qarabağın tarixi memarlığının, tarixi obyektlərinin bərpası ilə bağlı işə başladıqda, ilk növbədə, onunməqsədini və istifadəsini aydın şəkildə başa düşmək və tarixən necə olduğunu araşdırmaq lazımdır.

Açar sözlər: *Qarabağ, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan, tarixi abidələr*

Vasila Agil Mammadova
Azerbaijan State University of Culture and Arts
master student
vesilememmedova9085@gmail.com

Proposals for the restoration of architectural monuments of Jabrayil, Gubadli and Zangilan

Abstract

The destruction of Garabagh's historical monuments by armenians is an aggression against our cultural and spiritual history. During the occupation, the rich historical and architectural monuments of Garabagh were burned, destroyed, looted or rendered useless due to neglect. These monuments include a number of mosques, shrines, tombs and other historical and religious buildings located in the Jabrayil, Gubadli and Zangilan districts. The liberation of Garabagh from armenian agressors allows us to investigate the current state of historical and architectural monuments in these areas and take measures to restore them. When starting work on the restoration of the historical architecture and historical objects of Karabakh, first of all, it is necessary to clearly understand its purpose and use, and to study how it was historically.

Keywords: *Garabagh, Jabrayil, Gubadli, Zangilan, historical monuments*

Giriş

Azərbaycan 2020-ci ildə Zəfər yürüşü və qətiyyətli qələbəsi ilətəxminən 30 il müddətində erməniseparatçılarının qatı şəkildə vandallıq siyasəti yürütdüyü Qarabağ torpaqlarını işğaldan azad etdi. Ondansonrakı mərhələdə Qarabağ ərazisində tamamilə və ya qismən məhv edilən memarlıq, tikinti infrastrukturunun bərpa edilməsinə istiqamətlənmiş kompleks tədbirlər planı həyata keçirilməyə başlayıb. Eyni zamanda düşmən tapdağından azad olunmuş məlum ərazilərin demək olar ki, hər yerində müxtəlif perspektivli sahələrin qurulması və yenidən dirçəldilməsi üçün yeni təkliflər hazırlanır, fərqli tədbirlər planları təsdiq edilir.

Sözsüzki, işğaldan azad olunan ərazilərdə bütün Azərbaycanı çox mühümişlər gözləyir. Bu işlərə hər şeydən öncə tariximizi və tarixi abidələrimizi bərpa etməklə başlamalıyıq. Xüsusilə, çöl-tədqiqat işləri, yolların bərpası və yenidən qurulması ilə işlərə start verilməsi işin ən vacib hissəsi idi ki, bu artıq geridə qalmış prosesdir.

Bu ərazidə tarixi abidələrlə zəngin olan bütün rayonlarda tarixi-bərpa işləri aparılır. Xüsusilə,

həm Qarabağın həm də dünyanın ən qədim regionları hesab olunan Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarıtəmir-bərpa işlərinin lap başlanğıcında yenidənqurulmağa başlandı.

Ümumiyyətlə, işğaldan azad edilmiş Qarabağın bütün rayonlarının müxtəlif tarixi-memarlıq abidələrinin tədqiq edilməsi, bərpası, qədim və Orta əsrlərdə Qarabağ və onun ətraf ərazilərinin tarixinin, memarlığının öyrənilməsi, həmin elmi araşdırmaların nəticələrinin beynəlxalq aləmdə yayılması hər birvətəndaşın qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdir. Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların abidələrini əhatə edəcək tədqiqatlar sistemli şəkildə bir neçə mərhələdə aparılmalıdır (Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsünün təstiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 2001).

1. Bütün zərər çəkmiş abidələrin hazırkı vəziyyəti və onlara vurulan ziyanın həddi, məbləği müəyyənləşdirilməlidir.

30 ilə yaxın müddətdəki işğal tarixində işğal altında qalan abidələrimizə erməni vandallarının vurduğu ziyanlar fərqli səpkidə olub. Bu barədə hələ tam dəqiqməlumatımız olmasa da, qədim dövr arxeoloji abidələrdə ermənilərin qeyri-qanuni qazıntılar apardığı, bu işdə bəzi Avropa alimlərinin də yaxından iştirak etməsi bu ədalətsiz işğalın ən iyrənc tərəflərindən biridir.

Nəzərə alsaq, ən qədim dövr abidələrinə aid olan qədim yaşayış məskənlərinin böyük qismi Cəbrayıl və Qubadlı, Füzuli rayonlarının ərazisinə düşür, o zaman təmir-bərpa işlərinə məhz buradan başlanılması uyğun variant hesab oluna bilər.

Dağıntılara və mənimsəmələrə məruz qalmış növbəti qrup abidələr Azərbaycanın qədim dövlətlərindən olan Qafqaz Albaniyası dövrü və sonrakı Orta əsrlərə aid xristian dini təyinatlı arxeoloji-memarlıq kompleksləridir. Bu abidələrin bir çoxunun əvvəlki vəziyyəti dəyişdirilmiş, bərpa adı ilə erməniləşdirilməsi işləri aparılmışdır.

Maraqlı və təəssüfəndirici maqam budur ki, işğal tarixində ən çox dağıntılara, vandalizm hərəkətlərinə məruz qalan abidələrimiz isə İslam mədəniyyətinə aid olanabidələrdir. Bunun başlıca səbəbi isə budur ki, məhz islam mədəniyyəti abidələrini ermənilər mənimsəyə, onların da üzərinə qondarma tarixlərini yaza bilmədiklərinə görə kütləvi və xüsusi amansız şəkildə istismar olunmuşdur. Bəzziləri dağıdılmış, çox hissəsi isə təhqir olunaraq donuz tövləsi kimi istifadə ounmuşdur. Çünki həmin abidələrin üzərində ərəb əlifbası ilə yazılmış epiqrafik yazılar olub. Bunlara məscidlər, qəbirüstü məzar daşları, türbələr və s. abidələrdir.

2. Bundan sonra işğaldan yeni azad edilmiş bütün ərazilərdə tarixi abidələrin aşkar edilməsi üçün vəbərpa edilməsinəbaşlanılması üçün arxeoloji axtarış işləri aparılmalıdır.

Arxeoloji və tarixi-memarlıq abidələri aşkar edilməli, yerləşdiyi ərazinin yeri tam müəyyənləşdirilməli və onların haqqında ilkin məlumatlar toplanmalıdır.

Dağlıq Qarabağ və ona bitişik ərazilərdə hələ sovet dövründə nisbətən ətraflı arxeoloji tədqiqat işləri Tərtər, Ağdam və Füzuli rayonlarında aparılıb. Hadrut rayonunda Azıx və Tağlar mağara düşərgələrində uzun illər arxeoloji qazıntılar aparılsa da rayonun digər abidələrində geniş tədqiqat işləri həyata keçirilmə-yib. Bütün bunların səbəbi isə qazıntıların aparılması işinin qısa zaman kəsiyində baş verməsi Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl rayonlarında işğala qədərki dövrlərdə məhdud zaman çərçivələrində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində azsaylı abidələr aşkar edilib. Halbuki bu rayonlarda, Qarabağın dağlıq və Aran ərazilərində daha çoxsaylı tarixi abidələrin olmasını ehtimal etmək üçün hərtərəfli əsaslar vardır (2).

3. Həm əvvəllər məlum olan, həm də yeni aşkar edilmiş abidələrin pasportlaşdırılması, işləri həyata keçirilməlidir.

Bu mərhələdə fəaliyyətin əsas hissəsi 2-ci mərhələ ilə paralel həyata keçirilə bilər.Pasportlaşdırma işlərində abidələrin tipi, dövrü, saxlanma dərəcəsi, sərhədləri qeyd edilməli, digər göstəriciləri səciyyələndirilməlidir.

4. Bütün bunlarla yanaşı, elmi əhəmiyyəti, tariximizin ayrı-ayrı mərhələlərinin tədqiqi üçün aktuallığı müəyyən edilərək bir sıra abidələrdə uzun müddətli arxeoloji qazıntı işləri yenidən, həm də çox geniş miqyasda aparılmalıdır.

Ümumiyyətlə,işğaldan azad edilmiş ərazilərdə geniş, kompleks arxeoloji tədqiqat işləri aparılması planları yaxın zamanın vəzifələridir.Qarabağın dağlıq və aran ərazilərinin abidələri tarixi mahiyyət eti-barilə biri-birini tamamlayır. Buna görə də tədqiqat işləri bölgənin hər bir coğrafiyasını əhatə etməlidir.

Qarabağ memarlığının tarixi obyektlərinin bərpası layihələrinin hazırlanması bu problemi kompleks

şəkildə, yəni memarlıq və mühəndislik baxımından həll edə bilən layihə təşkilatlarında aparılmalıdır. Ərazinin memarlığının tarixi faktlar saxlanılmaqla bərpasına üç əsas bölmənin hər birinə müvafiq profilli mütəxəssis rəhbərlik etməlidir.

Qarabağın tarixi memarlığının, tarixi obyektlərinin bərpası ilə bağlı işə başladıqda, ilk növbədə, onun məqsədini və istifadəsini aydın şəkildə başa düşmək və tarixən necə olduğunu araşdırmaq lazımdır. Çünki bütün sonrakı işlərin istiqaməti bundan asılıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təmir-bərpa zamanı ən əsas məsələlərdən biri Qarabağa olan ərazi iddiaları nəticəsində 1988-ci ilin sonlarından başlayıb 2020-ci ilə qədər davam edən müharibə zamanı Qarabağ abidələrinə ermənilərin vurduğu ziyanı da gələcək nəsillərə göstərmək üçün mütləq şəkildə xüsusi tədbirlər görmək lazımdır. Bunun üçün də abidələrin bərpası zamanı ya çox geniş şəkildə, müxtəlif rakurslardan çəkilmiş şəkillər, videolardan toplu hazırlamaq olar. Bunu həm online, həm kitab formatında olması daha məqsədəuyğundur (Tahirqızı, 2013: 6).

Bundan başqa, təmir-bərpa işləri zamanı erməni vandalizminin izlərinin tarixi abidələrimizin üzərində saxlanılmasımütləq şəkildə həyata keçirilməlidir.

Bütün bərpa edilmiş tarixi obyektləri müxtəlif kateqoriyalara bölmək olar:

• muzey təyinatlı obyektlər və müasir istifadənin başqa bir növünə uyğunlaşdırılmış əşyalar. Muzey obyektləri də öz növbəsində aşağıdakılara bölünə bilər:

-ölkənin incəsənət və mədəniyyətinin inkişafında müəyyən dövrün abidələri olan əsərlər:

-müxtəlif üslub dövrlərində iri memarların və qurucuların əməyi nəticəsində formalaşan əsərlər:

-tarixi şəxsiyyətin həyatı və ya fəaliyyəti ilə bağlı hər şeyin qoruyub saxlaması və bərpa edilməsiilə ilk iki qrupdan fərqlənən xatirə xarakterli muzeylər.

Nəzərə alsaq ki, müharibədən öncə Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında müxtəlif muzey növləri fəaliyyət göstərib, ona görə bu muzeylərin bərpası əsas məsələlərdən birinə çevirilməlidir. Xüsusən də, tarixşünaslıq muzeyərinin bərpası vacib məsələlərdən biridir. Sadəcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, I Qarabağ savaşı zamanı Cəbrayıl rayonunun xeyli zəngin tarix-diyarşünaslıq muzeyinin çox eksponatı muzeyin rəhbərliyi, işçiləri tərəfindən daşınaraq Bakıya gətirilmişdi. Deməli tezliklə, Cəbrayıl rayonunda muzeyin bərpasını təmin etmək mümkündür (Gubadli: the gates of the ancient Azerbaijani land of Zangezur, 2013: 424).

Muzey təyinatlı obyektlər qruplarının hər biri naturada araşdırmadan başlayaraq, bərpa işlərinin aparılması metodologiyasına qədər xüsusi yanaşma tələb edir. Odur ki, ərazidə muzey təyinatlı bütün obyektlərin tikintisi zamanı da binanın tərtibatı tikintisi xüsusi tələblərə və müasir standartlara uyğunlaşmalıdır.

Qarabağ ərazisində təmir-bərpa işləri zamanı vacib olan məsələlərdən biri də budur ki, regionun dağlıq əraziləri onsuz da təbii resurslarla, bitki aləmi iə zəngindir. Sadəcə müharibə dövründə və 2020-ci ildə Vətən savaşı zamanı təbiətə ciddi ziyan dəymişdir. Təbii ki, tarixən də öz unikal təbiəti ilə seçilən Kəlbəcər, Laçın, Şuşa ərazilərində təbii resursların öz-özünə bərpa olunacağı danılmaz faktdır. Amma haqqında danışdığımız Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlı əraziləri, xüsusən də Cəbrayıl rayonunun əsasən düzən ərazidə - Gəyən düzündə yerləşməsi burada geniş meşə zolaqlarının, yaşıllıq parkların salınmasını labüd edir (Cəlilova, 2020).

Ən yaxşı təklif isə, fikrimizcə, tarixi parkların salınmasını təmin etməkdir. Tarixi parklardan müxtəlif növ müasir istirahət üçün istifadənin mövcud təcrübəsi müvəqqəti hal kimi qəbul edilməlidir, çünki bu, şəhər sakinlərinin istirahəti problemini tam həll etmir və eyni zamanda, tarixi parkların vəziyyətinə və görünüşünə zərərli təsir göstərir.

Odur ki, yaxşı təbii şəraiti olan ərazilərdə tarixi parkların nisbətən qısa müddətdə ərazinin təbii ehtiyatlarını yaxşılaşdırmağa imkan verəcəkdir. Bəzi hallarda, tarixi parkların mühafizə zonaları aktiv istirahət formalarının yerləşdirilməsi üçün istifadə edilə bilər.

Əgər bu parkların muzey obyektinə çevrilməsi, və ya muzeyərin ətrafında parkların salınması həyata keçirilə bilən mümkün işdirsə, onda mütləq şəkildə buna ciddi yanaşmaq lazımdır. Parkların yaradılması muzey obyektinin bərpasından əvvəl və ya onunla paralel getməlidir ki, bu da kommunal xətlərin ən rasional şəkildə çəkilməsinə, dayanacaqların yerləşdirilməsinə və ziyarətçilərə xidmət sistemini təmin etməyə imkan verəcəkdir.

Bu problemə məhəl qoymamaq tarixi-memarlıq və ümumiyyətlə memarlıq abidələrinin bərpası üçün xərclənən vəsait və qüvvələrin məqsədə tam nail olmaması deməkdir. Onların kompozisiyaları müasir

strukturların yaradılmasında öz əksini tapacaq, muzeylərin və ya digər abidələrin bərpası və ya tikilməsiağacların vəziyyətinə mənfi təsir göstərir və bu, bərpa işlərini təbii şəraitdə olduğundan xeyli tez yenidən həyata keçirməyə məcbur edəcəkdir.

İşğaldan yenicə azad olunmuş torpaqlarda, xüsusən də, müharibənin ilkin mərhələsində erməni separatçılarından təmizlənmiş Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngian ərazisində aparılan təhlillər nəticəsində planlaşdırma və ya bərpa tapşırıqlarında göstərilən nəticə bütün ərazinin və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin bərpa olunmalı olduğu müddətlə təsdiq edilməli və dəqiqləşdirilməlidir. Bu qənaət ərazidəki ərazidəki tarixi-memarlıq bir sənət əsəri kimi sonrakı mövcudluğunu əvvəlcədən müəyyən etdiyi üçün ona xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Müharibə dövründə ərazidə demək olar ki, vandalizmə məruz qalmamış obyekt yoxdur. Ancaq qarşıya qoyulan məqsəd tələb edir ki, ərazi ən yüksək çiçəklənmə dövrü üçün bərpa edilməlidir (Məmmədov, 2020).

Təbii ki, müharibə dövründə tarixi-memarlıq abidələrinin dağıdılması ən adi hallardır, odur ki, buna dünya praktikasında da çox hallarda rast gəlinir. Hətta bəzən elə hallar da olur ki, bir abidə, tarixi obyekt və ya obyektin hissələri mövcud olduğu müddətdə bir neçə dəfə yenidən qurulur. Bu hallarda hərtərəfli təhlil və orijinal görünüşün naturada qorunub saxlanılan ilə müqayisəsi tələb olunur. Burada ümumi tövsiyələr ola bilməz, hər şey bir çox spesifik amillərdən asılıdır.

Tarixi memarlıq abidələrində ilkin kompozisiyanı saxlamaq üçün abidənin bərpasını iki mərhələyə bölmək lazımdır: sonrakı mərhələdə o işlər aparılmalıdır.

Məsələn abidənin ətrafında və ya yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, muzeyin ətrafında parkların salınması, yaşıllıqların bərpası ən unukal çıxış yoludur ki, bu, həm təbiətin gözəlləşməsinə, həm də illərdir yaşayışsız qalan, ancaq hərbi baza kimi istifadə olunan ərazilərin yenidən dirçəldilməsinə yönələn işdir.

Ancaq təbii ki, bütün bunları həyata keçirmək üçün əraziyə ilkin mərhələdə yüksək standartların tələbinə uyğun yol çəkilməsini təmin etmək lazımdır ki, bu mərhələdə artıq keçib. Yəni yol çəkilməsini artıq ötən dövr ərzində həyata keçirilməsini və ərazidə yenidən yollarını bərpasını qeyd etmək olar. Ümumiyyətlə postmüharibə dövründə abidələrin bərpasından,xidmət obyektlərinin tikilməsindən də əvvəl yolların bərpasını təmin etmək mütləq şərtdir. Bunu reallaşdırarkən isəmövcud təbii resurslara zərər vermədən (yol şəbəkəsinin düzəldilməsi) həyata keçirmək əsas şərtdir.

İkinci mərhələdə - tam bərpa, yalnız ağaclar kritik yaşa çatdıqdan sonra həyata keçirilir. Mövcud ağacların tam miqyasını əhatə edən həll yollarına son dərəcə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

Qarabağda bütövlükdə bütün ərazi üçün çiçəklənmə dövrü müəyyən edildikdən sonrakı dəyişikliklərin də həyata keçirilməsi əslində ilkin mərhələdə başlanır.Ərazidəki tikiləcək məkanların, salınacaq yaşayış massivinin tərkibini həm ümumi, həm də ayrı-ayrı elementlər baxımından çiçəklənmənin tərkibi ilə müqayisə etmək lazımdır. Relyef, planlaşdırma, ağac və kolların yerləşdirilməsi, onların növ tərkibi, memarlıq strukturlarının bərpası, ictimai iaşə obyektlərinin tikintisi və s. məsələlər ilkin planlaşdırılmadan başlayaraq nəzərə alınmalıdır.

Bundan başqa, əraziyə baxış keçirərkən mühafizə zonası məsələsini də nəzərdə saxlamaq vəaydınlaşdırmaq lazımdır. Əgər bərpa olunan memarlıq-tarixi-tikinti obyektlərinin perspektivləri ətraf ərazinin infrastrukturu, landşaftı ilə üzvi şəkildə bağlıdırsa onda tarixi obyektin və onun ətrafında olan bütün infrastrukturların mühafizə zonasına daxil edilməsinə nail olmaq lazımdır (7).

Məsələn, tarixi məscidlərin, yaxud insanların kütləvi şəkildə getdiyi pirlərin ətraf ərazilərinə ictimai iaşə obyektlərinin, müxtəlif infrastrukturların salınmasının vacib şərt olması danılmazdır. Nəzərə alsaq ki, xüsusilə, Cəbrayıl rayonunda bu cür ərazilər və onlara insanların kütləvi şəkildə axınları hələ sovet hakimiyyəti dövründən mövcud olub onda ərazinin bərpası, yenidənqurması zamanı bunlar da nəzərə alınmalıdır.

Ziyarətçilərin xidmət sistemində, aktiv istirahət ərazisindən istifadə edərək ərazidəki qonaqlama yerlərindəyerləşdirilməsi üçün və gələcəkdə bu sahədə problemlərin yaranmaması üçün qeyd olunanları da təmin etmək lazımdır.

Odur ki, ərazidə qarşıda duran böyük və mühüm abadlıq layihələrinin bərpası üçün bütün layihələrdən əvvəl, adətən, texniki-iqtisadi əsaslandırmahazırlanmalıdır.

Qarabağın işğaldan azad olunmuş ərazilərində hər cür xidmət növlərinin təklifi, yaşayış massivləri, ictimai iaşə obyektlərinin tikintisi təmin edilməlidir. Bu, təbii ki, həm məcburi köçkün, həm də bütünAzərbaycan Respublikası vətəndaşlarınınhəvəslə adı çəkilən əraziyə yenidən köçməsi

üçün də zəminyaradacaqdır.

Ölçüsü böyük, vəziyyətə və ya tapşırığın tələblərinə görə mürəkkəb tarixi obyektlərin bərpası layihələrinin hazırlanması əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilməlidir.

1. Dağıdılmış, yarımdağıdılmış tarixi memarlıq abidələrinin hərtərəfli araşdırılaraq, bütün yuxarıda danışdığımız məsələlərin təmin edilməsini nəzərə alaraq, beynəlxalq standartlara uyğun dizayn vəlayihələrin hazırlanması;

2. İşçi qüvvəsinin təmin edilməsi. Mütəxəssislərin əraziyə dəvət olunması.

Layihə, qeyd etdiyimiz kimi, kompleks şəkildə hazırlanmalıdır: Tarixi obyektin tarixiliyini saxlamaqla landşaft hissəsinin, mühəndis strukturlarının və hidravlik sistemin layihələri eyni vaxtda təsdiq üçün təqdim edilməlidir. Bundan başqa tarixi-memarlıq konstruksiyalarının və kiçik formaların onların sonrakı istifadəsi proqramı ilə bərpası üzrə işlərin ardıcıllığı, tikinti işlərinin təşkili layihəsi və onların icrasının ardıcıllığı qrafiki də hazırlanmalıdır.

Əvvəlcədən təqdim olunan layihələr ərazidə tarixi-memarlıq abidələrinin bərpası,tikintisi və sonrakı istismar zamanı yalnız xərclərin azaldılmasını deyil, həm də landşaft obyektinin normal uzunmüddətli mövcudluğunu müəyyən edir. Buna görə də əvvəlcədən müəyyən olunmuş layihələr mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Bəzən ayrı-ayrı növlərdən olan tarixi-memarlıq nümnələrinin bərpası zamanı dünya təcrübəsini də nəzərə almaq lazımdır.Məhz bu məsələdə də, yenə yalnız bütövlükdə bütün obyekt üçün hazırlanmış və təsdiq edilmiş layihə olduqda mümkündür. O, bütün bölmələrin kompozisiya üzrə qarşılıqlı əlaqəsi məsələlərini, mühəndislik məsələlərini həll etməli, işin məqsədəuyğun ardıcıllığını işləyib hazırlamalıdır.

Hər hansı bir tarixi abidə tamamilə dağıdılıb və ərazidə abidə ilə bağlı heç bir iz qalmayıbsa, o zaman bu abidənin tarixi mənbələrdəki və ya şəkillərdəki təsvirinə uyğun bərpası mümkün ola bilər. Bu baxımdan tamamilə dağıdılmış abidələrin bərpasına iki cür yanaşma ola bilər:

- ya həmin abidənin yerində eyni struktura, quruluşa uyğun yenidən tikmək lazımdır. Bunun müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, gələn turistlər ərazinin yerli əhalisinə aid abidə, tikinti, memarlıq vərdişlərinin tarixinin qədimliyini dərk edirlər. Təbii ki, bunun da müəyyən əsaslandırması olmalıdır.

- və ya ərazidə vaxtilə yerləşmiş tarixi memarlıq abidəsi haqqında çox ətraflıtarixi materiallarla zəngin online və canlı resurslardan ibarət memorial abidə, muzey və s. təsis etmək olar. Təbii ki, burada da erməni vandalizmininizlərini yeri və beynəlxalq ictimaiyyətə çox ətraflı şəkildə nəzərə çarpdırmaq lazımdır.Eyni zamanda tədqiq olunan dövr, abidənin bərpasının reallaşdırıldığı dövr üçün xarakterik olan ideyaları və fərdi texnikaların tətbiqini də reallaşdırmaq vacib məslələrdən biridir.

Layihə üzərində işə başlayarkən, ilk növbədə, obyektin tarixi sərhədlərinin dəyişməz qalıb-qalmadığını müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün regionun inkişafı üçün perspektivli sxemdən istifadə etmək mümkündür. Bundan əlavə, bir qayda olaraq, müharibə zamanı dəyişmiş mühitə görə tarixi obyektin sərhədləri boyunca yerləşdirmələrə düzəlişlərin tələb olunub-olunmayacağını öyrənmək lazımdır.

Ərazidəki tarixi memarlıq abidələrinin sistemli bərpası zamanı əraziyə perspektivli nəqliyyat sxemi diqqətlə öyrənilməlidir. Planlaşdırılan nəqliyyat dayanacaqları tarixi abidələrə girişlərin yerləşdiyi yerə uyğun gəlmirsə, onların inkişaf etmiş dayanacaqlara uyğunlaşdırılmasına nail olmağı da planlaşdırmaq lazımdır.

Qarabağda və ümumiyyətlə, tarixi-memarlıq abidələrinin bərpa olunduğu bütün ərazilərdə yol şəbəkəsində işləyərkən bütövlükdə obyektin perspektivli inkişafı və onun memarlıq strukturlarının, ekskursiya marşrutlarının iştirakını təmin etmək vacib məsələdir. Odur ki, tarixi obyektin təyinatını bilmək, muzey, məscid, saray, xatirə evləri, heykəllərin və s. böyük və kiçik tarixi-memarlıq abidələrinə gedişi təmin edəcək və ekskursiyalarla pavilyonlara baş çəkəcək yol şəbəkəsinin müəyyən qədər yenidən qurulmasının zəruriliyini və məqbulluğunu müəyyən edir (Müharibə və tarixi-mədəniyyət abidələrimiz: işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində xənagahlar, pirlər, ziyarətgahlar, 2006: 63).

Tarixi memarlıq abidələri arasında bir növ var ki, müharibə zonasında onların salınması mütləq şərtərdən biridir. Bu xiyabanlardır. Azərbaycan müharibə ölkəsi olduğundan demək olar ki, regionların hər birində kifayət qədər çox Şəhidlər xiyabanı salınıb. Bilirik ki, II Qarabağ müharibəsi zamanı Cəbrayıl, Zəngilan bölgəsi uğrunda gedən döyüşlərdə çoxlu sayda Şəhid itirmişik. Odur ki, ərazinin bərpası zamanı mühüm məsələlərdən biri də qəhrəman vətən oğullarının xatirəsini əbədiləşdirməkdir. Bu, həm də tarixi abidə olmaqdan da başqa, ərazininyaşıllaşmasına da xidmət edəcəkdir. Şəhidərin hər

birinin adına bir ağacın əkilməsi ilə xiyabanın salınması, fikrimizcə, həm vacib, həm də maraqlı ideyadır. Xiyaban salınarkən ağacların əkilməsi üçün ağac növlərini seçərkən bir sıra halları nəzərə almaq lazımdır: ağacların dekorativ xüsusiyyətlərinin kompozisiya tələblərinə uyğunluğu, eni, ağac massivinin yaxınlığı, xiyaban ərazisində neçə şəhidin xatirəsinin əbədiləşdiriləcəyi yönündə də araşdırılma aparılsa, əlbəttə ki, daha yaxşı olar. Unutmaq lazım deyildir ki, bu salınan abidə həm də gələcək nəsillərə yadigar qalacaq tarixi-memarlıq abidəsi olacaqdır (Məmmədov, 2015: 96). Odur ki, abidənin tikintisi və ya bərpası zamanı, xüsusilə istifadə olunan materialın keyfiyyətinə tələbkar olmaq lazımdır.

Cəbrayıl, Qubadlı ərazisindən danışarkən ərazinin, eləcə də Azərbaycanın ən qədim insan məskəni olan Azıx mağarası haqqında danışmasaq olmaz. İşğaldan azad olunduqdan sonra ərazi haqqında araşdırılmalar aparılmış və məlum olmuşdur ki, işğal illərində ərazidə erməni separatçı qüvvələri və vandalları müxtəlif yönümlü tədqiqatlar aparmışlar. Təbii ki, bu, qanunsuz bir proses idi və cinayət işidir.

Nəticə

Artıq bildiyimiz kimi, torpaqlarımız işğaldan azad olunub və yenidən Azıx mağarasında tədqiqatların aparılması üçün də əlverişli imkan yaranıb

Professor Nəcəf Müseyibli söyləyib ki, Vətən müharibəsindən sonra bir qrup arxeoloq artıq Azıx mağarasına gedib:

"Onlar daha sonra hərbçilərimizlə birlikdə geri qayıtdılar. Mağaradan bir sıra tədqiqat nümunələri götürülüb, hazırda bizim arxeoloji fondda saxlanılır. Yaxın günlərdə Azıx mağarasına ekspedisiya planlaşdırılmır. Çünki hələ qış aylarıdır. Ekspedisiyalar əsasən yay aylarında olur. Həm də ki, indiki vəziyyətə görə bu mümkünsüzdür. Həmin ərazilərə daxil olmaq üçün xüsusi icazələr verilməlidir. Bunlar olarsa, şübhəsiz ki, təkcə Azıx yox, bütün azad olunmuş ərazilərimizdə geniş arxeoloji işlərin aparılması nəzərdə tutulur".

Beləliklə, postmüharibə dövründə tarixi-memarlıq abidələrinə diqqət və qayğı kifayət qədər çoxaldılmalıdır. Bu, xalqın tarixinin, milli-mədəni abidələrinin bərpası ilə nəticələnməli və xalqımızın qədim mədəniyyətindən xəbər verməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsünün təstiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. (2001). Bakı şəhəri, 2 avqust. № 132.
2. İlham Əliyev Qubadlı və Zəngilan rayonlarında olub. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin səhifəsi. president.az/az/articles/view/49394. 23.12.2020
3. Tahirqızı, Ü. (2013).Ermənilər yüzlərlə tarixi abidələrimizi dağıdıblar."Xalq cəbhəsi" qəzeti, 15 s.
4. Gubadli: the gates of the ancient Azerbaijani land of Zangezur. (2013). Baku: Turhan IPO, 424 p.
5. Cəlilova, İ. (2020). Zəngilanda məhv edilən tarixi abidələrimiz. Tarixçi Kamran İsmayılovla müsahibə. sputnik.az/20201216/425713936.html.
6. Məmmədov, S. (2020). Ermənilərin xroniki xəstəliyi: tarixi yaddaşımızı oğurlamaq mərəzi. "Xalq" qəzeti, № 227, 6 s.
7. Müseyibli, N. https://science.gov.az/ru/news/open/15544
8. Müharibə və tarixi-mədəniyyət abidələrimiz: işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində xənagahlar, pirlər, ziyarətgahlar. (2006). Bakı, 63 s.
9. Məmmədov, N. (2015). İşğal altındakı tarixi-dini abidələrimiz. Bakı: Nurlar, 96 s.

Göndərildi: 21.03.2022 Qəbul edildi: 17.05.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/11/49-53

Elnurə Nəsrulla qızı Mustafayeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
mustafayevaelnure3@gmail.com

ŞƏHƏR İRSİNİN MUZEYLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ ŞUŞA TARİXİ MUZEYİ

Xülasə

Arxeoloji irs tarixi-mədəni irsin tərkib hissəsi olub, keçmişin maddi qalıqlarından, onların tədqiqatı nəticəsində əldə edilən nəticələrdən və biliklərdən, qorunan arxeoloji abidələrdən ibarətdir. Arxeoloji irs tarixi yaddaşın mühüm mənbəyidir. Arxeoloji obyektlərin sayı zaman keçdikcə azalır. Arxeoloji abidələrin dağıdılmasına insan və texnogen faktorlar böyük təsir göstərir.

Azərbaycan xalqının arxeologiyasının öyrənilməsində tarix və mədəniyyət abidələrinin rolu böyükdür. XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanın mədəni dəyərləri Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri xarici alim və səyyahların diqqətini cəlb etmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan alim və tədqiqatçılarının ölkəmizin arxeoloji irsinin öyrənilməsinə, qorunub saxlanmasına, tədqiqinə və təbliğinə verdiyi töhfə böyükdür.

Tarixi informasiyanı özündə daşıyan arxeoloji abidələr zamanın sınağından çıxaraq zənginləşən, nəsildən-nəsilə bir yadigar kimi ötürülən ən qiymətli xəzinələrdən biridir. Ölkəmizdə arxeoloji abidələr, eləcə də saray komplekslərinin, tarixi memarlıq abidələrinin qorunması, bərpası, keçirdiyi əhatəli tədbirlər barədə konkret vəzifələr müəyyən edilmiş, hüquqi-normativ aktlar qəbul edilmişdir.

Açar sözlər: *arxeologiya, irs, abidə, memarlıq, kompleks*

Elnura Nasrulla Mustsafayeva
Azerbaijan State University of Culture and Arts
master student
mustafayevaelnure3@gmail.com

City Heritage Museum and Shusha History Museum

Abstract

Archaeological heritage is an integral part of historical and cultural heritage and consists of material remains of the past, the results and knowledge obtained as a result of their research, and protected archaeological monuments. Archaeological heritage is an important source of historical memory. The number of archaeological sites decreases over time. The destruction of archaeological monuments is greatly influenced by human and man-made factors.

The role of historical and cultural monuments in the study of the archaeology of the Azerbaijani people is great. Since the second half of the 19th century, Azerbaijan's cultural values, historical monuments and toponyms of Azerbaijan have attracted the attention of prominent Russian and foreign scholars and travellers. However, we must not forget the great work of Azerbaijani scientists and researchers, their contribution to the study, preservation, research and promotion of Azerbaijan's cultural heritage.

Archaeological monuments, which reflect historical memories, are one of the most valuable treasures, enriched by the test of time and passed down from generation to generation as a memento. Highly appreciating the importance of archaeological monuments, our state has given specific tasks on the protection and restoration of archaeological monuments, as well as palace complexes, historical and architectural monuments, a set of comprehensive measures, and indicated the principles of working with individual items.

Keywords: *archaeology, heritage, monument, architecture, complex*

Giriş

Dünyada elə muzeylər var ki, onların fəaliyyəti tarixi yaddaşı qorumaq, şəhərlərin yaranma və inkişaf tarixini əks etdirən materialları nümayiş etdirməkdir. Onları ziyarət edən insan şəhərin həyatının eniş-yoxuşları haqqında ətraflı məlumat alır, onun dünya şöhrətli doğmaları, burada saxlanılan mədəni irsi, adət-ənənələri haqqında məlumat alır.

Söhbət dünya şəhərlərinə həsr olunmuş muzeylərdən gedir - sakinlərin öz şəhərlərinə məhəbbət və hörmətlə münasibətinin şahidləri, hər biri özlüyündə unikal, özünəməxsus və təkrarolunmazdır. Roma, London, Paris, Praqa, Moskva, Sankt-Peterburq, Berlin, Tokio, Nyu-York, Kiyev, Tallin, Minsk kimi iri şəhərlərdə belə muzeylər var. Muzeylərin yaranma tarixini əks etdirən çoxşaxəli fəaliyyətini nəzərə alaraq böyük şəhərlərin və paytaxtların inkişafıbelə qurumların yaradılmasına tarixi ehtiyac olduğunu deyə bilərik (Alməmmədov, 2016: 47).

Dünyada insanın yayıldığı ilk məskənlərdən biri olan və əsrlər boyu təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Zaqafqaziyanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayan Şuşanın və ətrafının olduqca zəngin bir keçmişi vardır. Qarabağın qədim tarixinin öyrənilməsi XIX əsrdən başlanmışdır. Qədim qarabağlıların çoxminillik tarixi maddi-mədəniyyət abidələrində təbəqələşmiş materiallar və yazılı mənbələr əsasında tədqiq edilib öyrənilmişdir. Şuşanın qədim dövr maddi-mədəniyyət abidələri XIX əsrin əvvəllərindən etibarən xarici səyyahların, həvəskar tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Onların apardığı qazıntılar Şuşanın qədim tarixinin öyrənilməsinə xidmət etməmiş, qarət xarakteri daşımışdır. Azərbaycana, eləcə də Şuşaya gəlmiş səyyahlar, həvəskar tədqiqatçılar (müxtəlif sənət sahibləri) əsasən eramızdan əvvəl IV-I minilliklərə aid tunc və dəmir dövrlərinə aid qəbirlərdə qazıntı işləri aparmışlar. Bu materiallar Şuşanın qədim tarixinin öyrənilməsində bir mənbə kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qarabağ ərazisində əsasən XX əsrin 70-80-ci illərində görkəmli arxeoloq İdeal Nərimanov tərəfindən geniş arxeoloji tədqiqat işləri aparılmışdır. Əslən qarabağlı olan arxeoloq onlarla abidəni qeydiyyata alaraq tədqiq etmişdir. Qarabağ ərazisində daha geniş arxeoloji kəşfiyyat işləri keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında arxeoloq alim Hidayət Cəfərov tərəfindən aparılmış, yüzdən çox abidə ilkin olaraq qeydiyyata alınmışdır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində az sayda Şuşa arxeoloji materillarının olması haqqında informasiyanı Fariz Xəlillinin araşdırmalarında görürük. Onun son zamanlarda apardığıaraşdırmalar zamanı muzeydə Redkin lager materialları adı altında qeyd olunmuş tunc gəm(inv. № 1052), ox ucları (inv. № 1037; 1038), xəncər başlığı (inv.№ 1057), düymələr (inv. № 1056; 1060), lövhəcik və ya kəmər hissəsi (inv. № 1058; 1051), qolbaqlar (inv. № 1045; 1046), çaxmaqdaşı və dəvəgözüdən ox ucları (inv.№ 1039; 1040), əqiq və balıqqulağı muncuqlar (inv. № 1053; 1059; 1054; 1055), heyvan dişləri (inv. № 1048; 1050)və çürümüş ağac parçasından (inv. № 1049) ibarət maddi-mədəniyyətnümunələrinin məhz Şuşadan olduğu müəyyən edilmişdir (Xəlilli, 2017: 19).

Mədəniyyət Nazirliyi artıq regionda mədəniyyət obyektlərinin bərpası ilə yanaşı, müasir tələblərə uyğun yeni muzey və mədəniyyət ocaqlarının da yaradılacağını açıqlamışdır. Təbii ki, onların arasında Qarabağın bir sıra şəhərlərinin tarixi muzeyləri olmalı və ilk növbədə Azərbaycanın mədəniyyət, musiqi və poetik sənət mərkəzlərindən biri olan Şuşa Tarixi Muzeyi yaradılmalıdır. Təsadüfi deyil ki, bu yaxınlarda Prezident İlham Əliyev Şuşanı Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan etmişdir.

Yeddi ildən artıqdır ki, Bakı Tarixi Muzeyinin ilkin konsepsiyası işlənib hazırlansa da, hələ öz praktik həllini tapmayıb. Baxmayaraq ki, şəhər muzeyləri şəhərlə bağlı materialların sənədləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şəhərlər unikallığı, irsin sonrakı nəsillərə ötürülməsi və turizm sektorunun inkişafı nöqteyi-nəzərindənqonaqları çox maraqlandırır.

Bütün bu məqamları nəzərə alaraq Şuşa Tarixi Muzeyinin müasir standartlara uyğun yaradılması ən mühüm prioritetə çevrilir. XXI əsrdə XIX əsrin klassik muzeyləri modelində qurumlar yaratmaq maraqlı görünmür. Azərbaycanın və bütövlükdə Şərqin özünəməxsus texnoloji nailiyyətlərə və dinamizm prinsiplərinə əsaslanan yeni strukturlarda bu öz əksini tapmalıdır. Muzeylərin fəaliyyətində multimedia texnologiyalarından istifadə həm respublikanın regionlarında, həm də ölkədən kənarda dinamik, interaktiv proqramların və sərgilərin nümayişi üçün geniş imkanlar yaradan muzeylərin yaxın zamanlarda meydana çıxmasında mühüm rol oynayacaq. Dünyada belə bir təcrübə var: birincisi, virtual muzey yaradılır, müvafiq bina görünəndən sonra isə ənənəvi muzey təşkil edilir. Hər iki halda multimedia texnologiyalarından istifadə məcburidir.

Beləliklə, şəhərin yaranmasından başlayaraq ən mühüm tarixi hadisələr Şuşa Tarixi Muzeyində öz əksini tapa bilər. Şəhərin mənşəyi haqqında müxtəlif sənədlər, xəritələr, fotoşəkillər, xarici siyasi xadimlərin və səyahətçilərin qeydləri geniş şəkildə təqdim edilə bilər. Əsas məqsədŞuşanın yaranma və inkişaf tarixini iddialardan uzaq əyani materiallar vasitəsilə muzey ziyarətçilərinə çatdırmaq olmalıdır.

Müharibədən sonra yaranmış ictimai-siyasi vəziyyəti və bir sıra dövlətlərin Azərbaycana qarşı qərəzli münasibətini nəzərə alaraq, erməni tərəfinin yaydığı stereotiplərin, saxtakarlıqların və yalanların məhv edilməsi, dünya ictimaiyyətinə və geniş kütlələrə həqiqəti əks etdirən məlumatların çatdırılması istiqamətində iş daha fəal həyata keçirilməlidir. Muzeylər bu məsələdə əvəzsiz rol oynayır və biz düşmənə bizi təkzib etmək üçün zərrə qədər şans vermədən özümüzü yalnız təsdiqlənmiş fakt və materiallarla silahlandırmalıyıq.

Muzeyin yaradılan bölmələrində Şuşanın arxeoloji və memarlıq irsi, təsviri sənətinin inkişafı, xalçaçılıq, elm, təhsil, ədəbi məclislərin fəaliyyəti, şəhərdən olan şair, yazıçı və dramaturqların yaradıcılığına dair materiallar təqdim edilə bilər. Məsələn, muzey ekspozisiyalarında şəhər məhəllələrinin salınması mərhələləri, Şuşa real məktəbinin və digər təhsil ocaqlarının tanınmış məzunlarının fəaliyyəti, görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin siyasi-ictimai fəaliyyəti, bir sıra təşkilatçıların təşkil etdiyi məclis öz əksini tapmalıdır. mədəniyyət xadimləri, Xurşidbanu Natəvanın ictimai fəaliyyəti və onun Aleksandr Düma ilə tarixi görüşü, görkəmli maarifçi, ədəbiyyatşünas və müəllim Firudin bəy Köçərlinin fəaliyyəti və s. (Kərimov, 2002: 31).

Şuşa Tarixi Muzeyində tanınmış soydaşlarımızın dünyanın müxtəlif ölkələrinin maarif xadimləri, şairləri, bəstəkarları ilə əlaqələrinə böyük diqqət yetirilməlidir. Muzeyşünaslıqda geniş tətbiq edilən belə bir üsul, şübhəsiz ki, xarici ziyarətçilərə layiqincə təsir edəcək. Muzeyin ayrıca bölməsi "Qafqaz Konservatoriyası"nın Azərbaycan və bütün dünya musiqi sənətinin inkişaf tarixinə verdiyi töhfəyə həsr edilməlidir. Şuşada keçirilən musiqi məclisləri, xalq musiqisinin, vokal və muğam sənətinin inkişafı, respublika musiqi sənətinin görkəmli nümayəndələri, o cümlədən musiqişünaslıq elminin inkişafı (məsələn, AMEA-nın yaradıcılarından birinin bu elmi sahəyə verdiyi töhfələr), görkəmli bəstəkar, publisist və ictimai xadim Üzeyir Hacıbəyli) - bütün bu məqamlar ekspozisiyada öz əksini tapmalıdır.

Tanınmış şuşalıların musiqi mühitində xarici həmkarları, siyasi və ictimai xadimlərlə əlaqələrinə dair materiallar təqdim oluna bilər. Məsələn, Cabbar Qaryağdıoğlunun Sergey Yesenin, Fyodor Şaliapin və Reinqold Qlierlə görüşləri, dünya şöhrətli müğənni Rəşid Behbudovun, xanəndə Məcid Behbudovun fəaliyyəti.

Bölmələrdən birində foto və video materiallar, cəbhə xatirələri həmçinin Şuşa uğrunda döyüşlərdə fərqlənmiş əsgərlər və Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları (burada Azərbaycan vətəndaşları olduğu üçün ölkəmizin etnik palitrası da qeyd olunacaq) haqqında materiallar təqdim olunabilər. Əsgərlərin xatirələri və şəxsi əşyaları, qələbəmiz və Şuşanın azad edilməsinə dair məktublar, materiallar olacaq.

Muzeyin təşkili ilə AMEA-nın Qarabağ regional elmi şöbəsinin yaradılması, Akademiyanın müvafiq elmi müəssisələri, Mədəniyyət Nazirliyi, Dövlət Turizm Agentliyi və digər strukturlar məşğul olmalı, faktiki materialların toplanması təmin edilməlidir. Dəqiq elmi yanaşmaya əsaslanaraq müxtəlif sahələrdə çalışan alimlərin fəaliyyəti mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkil edilməlidir. Əsas diqqət elmi xarakterə, dəqiqliyə və bununla birlikdə texnologiyaların geniş tətbiqinə yönəldilməlidir.

Erməni təbliğatı istənilən bəhanə ilə Azərbaycanı Qarabağdakı mədəni irsi "məhv etməkdə" ittiham etməkdə davam edir. Belə ki, Qafqaz İrsinin Mühafizəsi (Caucasus Heritage Watch) beynəlxalq təşkilatı rəsmi səhifəsində Şuşadakı Təsviri İncəsənət Muzeyinin Heykəltəraşlıq Parkından 51 heykəlin götürüldüyünü göstərən peyk görüntülərini yerləşdirib. Burada qeyd etmək lazımdır ki, bu heykəllər həmin illərdə Ermənistanın işğalı altında olan Şuşada keçirilən beş beynəlxalq heykəltəraş simpoziumunun iştirakçıları tərəfindən qoyulmuşdur. Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazisində keçirilən bu tədbirlərin iştirakçıları qanunsuz olaraq Şuşaya gəliblər. Ermənistanın beynəlxalq hüquq normalarına və Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə məhəl qoymayan işğalçılıq siyasətini dəstəkləyiblər.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində 2645 tarix-mədəniyyət, 1814 memarlıq, 747 arxeoloji abidə, 64 bağ və park abidəsi, 23 muzey, 102757 muzey eksponatı, 4 dövlət qalereyası, 376 rəsm əsəri dağıdılıb. Bundan əlavə, 365 klub, 761 kitabxana, 193 mədəniyyət evi, 310 məbəd, 72 məscid, 199 kurqan, 161 qədim qəbiristanlıq, 184 qədim yaşayış məskəni, 165 ibadət yeri və ziyarətgah, 39 türbə erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılıb.

Ermənistan Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində beynəlxalq humanitar hüququ pozan, beynəlxalq cinayət hüququna uyğun olaraq hərbi cinayət və insanlığa qarşı cinayət sayılan hərəkətlər həyata keçirib. Bundan əlavə, Ermənistan öz məqsədyönlü siyasəti və praktikası çərçivəsində azərbaycanlı əhalinin qovulduğu ərazilərdə etnik təmizləmə, torpaq və əmlakın zəbt edilməsi, toponimlərin dəyişdirilməsi ilə yanaşı, Azərbaycanın tarixi və mədəni köklərinin izlərini ayrı-seçkilik yolu ilə məhv etməyə çalışmışdır. Onlar Azərbaycanın mədəni irsinin dağıdılması, təhqir edilməsi, talan edilməsi və mənimsənilməsi ilə məşğul olmuşlar (Müseyibli, 2019: 24).

Bu cinayət əməllərinin məqsədi XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilərin bu torpaqlara köçürülməsi ilə bağlı təkzibolunmaz faktları gizlətmək və ermənilərin bu ərazilərdə guya minillik yaşamasına dair saxta tarixi faktlar yaratmaq niyyəti olub.Bu baxımdan Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması və qəsdən məhv edilməsi 1954-cü il “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin mühafizəsi haqqında” Haaqa Konvensiyası, 1992-ci il “Arxeoloji abidələrin mühafizəsi haqqında” Avropa Konvensiyası ilə tənzimlənir.

Ermənistanın təcavüzü Qarabağın tarixi-mədəniirsində ağır iz buraxmış, işğalçılar Azərbaycandan qovulduqdan sonra bu dəyərlərin yenidən qurulması və dirçəldilməsi istiqamətində xeyli işlərə başlanılmışdır. Təkcə Şuşa şəhərində işğal illərində 8 muzey dağıdılmış və talan edilmişdir. Natəvan, Bülbül, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin ev-muzeyləri, rəsm qalereyaları, Şuşa və Xankəndi tarix-diyarşünaslıq muzeyləri tamamilə dağıdılmışdır. Şuşa şəhərinin Tarix Muzeyinin 5000-dən çox eksponatı, Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin Şuşa filialının eksponatları, görkəmli şəxsiyyətlərin xatirəsinə həsr olunmuş muzeylərdə bəstəkar Üzeyir Hacıbəyova (300-dən çox əsər), Azərbaycan vokal sənətinin banisi, böyük xanəndə Bülbülə (400-ə yaxın əşya), görkəmli musiqiçi və rəssam Mir Mövsüm Nəvvabaməxsus eksponatlar talan edilmişdir (Kərimov, 2002: 31).

Şuşanın zəngin mədəniyyətinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri də rayonun məişəti ilə bağlı folklordur. Məişət xüsusiyyətləri, estetik zövqü - bir sözlə, qarabağlıların milli siması, özünəməxsusluğu xalq yaradıcılığı nümunələrində xüsusilə aydın şəkildə özünü göstərir. Bu gün dünyanın ən böyük muzeylərində Qarabağ sənəti timsalında Azərbaycan xalq sənətinin çoxlu gözəl nümunələrinə rast gəlmək olar. Londonun Viktoriya və Albert Muzeyinin, Parisdəki Luvr Muzeyinin zəngin kolleksiyalarında, Vyana, Roma, Berlin, İstanbul, Tehran, Qahirə kolleksiyalarında Qarabağda yaradılmış sənət əsərlərini görmək olar.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərindəAzərbaycanın müxtəlif yerlərində əcnəbi arxeoloqlar tərəfindən aşkar edilmiş mədəniyyət nümunələri tez-tez xaricə aparılırdı.Vəziyyət Rusiya imperiyasında qeyri-qanuni yolla əldə edilmiş mədəni sərvətlərin ixracının qadağan edilməməsi və heç bir məhdudiyyətin olmaması, incəsənət və antik dövr abidələrinin özünün mülkiyyət və ya şəxsi mülkiyyət hesab edilməməsi ilə daha da ağırlaşırdı.Bu şübhəli praktikanın qarşısını almaq üçün vətənpərvər mədəniyyət xadimlərinin şəxsi təşəbbüsü ilə yerli muzeylərin yaradılmasına cəhdlər edilib (Hüseynov, 2013: 20). Şərqdə və müsəlman dünyasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması zamanı Azərbaycan mədəniyyətininqorunması istiqamətində xüsusi işlər görülüb. Bu baxımdan “Arxeologiya və Şərq tarixi sevərlər dərnəyi”ni qeyd etmək yerinə düşərdi. Gənc dövlət üçün çətin bir tarixi dövrdə mədəni irsin qorunması ilə məşğul olan müxtəlif təşkilatlar bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən mədəni dəyərlərin hərəkətinə nəzarət edə bilmirdilər. Bundan istifadə edən avropalı missionerlər Azərbaycan xalqının maddi-mənəvi irsinin ən yaxşı nümunələrini fəal şəkildə toplayaraq ölkədən aparıblar. Azərbaycan milli sərvətlərin dağıdılması və götürülməsinin qarşısını almaq üçün Hüseyn bəy Mirzə Camalov və Məhəmməd Ağayev Milli Məclisə müraciət ediblər. Bakıda Milli Muzeyin yaradılması xahişini nəzərə alaraq Azərbaycan Parlamenti fəaliyyətinin birinci ildönümündə İstiqlal Muzeyinin (İstiqlal Muzeyi) yaradılması haqqında qərar qəbul edib. Mövcud olduğu dörd ay ərzində muzey Azərbaycan mədəniyyətinin ən qiymətli abidələrini saxlanmağa qəbul edib (Xəlilov, 2011: 74). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra muzey ləğv edildi. Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə onun eksponatları ölkəmizdə yeni muzeylərin yaradılmasında mühüm rol oynayan Azərbaycan Dövlət Muzeyinin kolleksiyasının əsasını təşkil etmişdir. Nəriman Nərimanovun 1920-ci il mayın 18-də ölkədəki bütün muzeylərin milliləşdirilməsi haqqında qərarı yeni dövlət muzeyləri şəbəkəsinin yaradılmasına səbəb oldu. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini elan etdikdən sonra İstiqlal Muzeyi yenidən yaradılmışdır. Məhz burada Qarabağ muzeyləri özünə sığınacaq tapıb və öz kolleksiyalarını qoruyub saxlaya biliblər (7).

Nəticə

Azərbaycanda şəhər irsinin muzeyləşdirilməsi zəif sahələrdən olub, indiyə qədər arxeoloji, etnoqrafik və memarlıq tədqiqatlarının aparılmasına baxmayaraq çox az sayda şəhər muzeyi qurulmuşdur. Şuşa şəhərinin azad olunması və şəhərin irsinə yeni baxışlar Şuşa Tarixi Muzeyinin yaradılması imkanlarını artırır. Əslində Şuşada qurulacaq şəhər muzeyi konsepti digər şəhərlərin muzeylərinin yaradılmasında da istifadə edilə bilər.

Araşdırmada hərbi toqquşmanın təkcə əhaliyə deyil, həm də bir şəhərin mədəni irsinə təsir göstərdiyi xüsusi vurğulanmışdır. Müharibə nəticəsində dağılmış muzeylərə və tarixi abidələrə, Qarabağın arxeoloji abidələrinə xüsusilə diqqət yetirilir (Zeynalova, 2007: 312).

Ədəbiyyat

1. Alməmmədov, X. (2016). Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. Bakı: Çap-Art, 448 s.
2. Xəlilli, F. (2017). Arxeoloji materiallar Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında). Bakı: Avropa, 178 s.
3. Kərimov, B. (2002). Azərbaycanda ilk rəsmi dövlət muzeyi. “Azərbaycan arxeologiyası” jurnalı, №1-2, Bakı, s.115-119.
4. Müseyibli, N., Nəcəfov Ş. (2019). Zəyəmçay nekropolu. Bakı: 424 s.
5. Hüseynov, Y. (2013). Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı: Şuşa, 156 s.
6. Xəlilov, T. (2011). Milli-mənəvi dəyərlərimizin arxeoloji materiallarda əksi. “Azərbaycan arxeologiyası” jurnalı, №14, 211 s.
7. http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/3809-
8. Zeynalova, A. (2007). Muzey ekspozisiyalarının estetik əsasları. Monoqrafiya. Bakı: Şərq-Qərb, 312 s.

Göndərildi: 25.02.2022 Qəbul edildi: 01.05.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/11/54-59

Valida Fuad Salimova
Azerbaijan State Pedagogical University
master student
svavalida@gmail.com

STATELESSNESS AS A PERSISTENT GLOBAL PROBLEM AND WAYS TO ELIMINATE IT

Abstract

The article is about statelessness, international legal documents on statelessness, current statistics regarding apatrides. The article looks at different circumstances in which people can lose their citizenships in different countries. It brings to attention actions United Nations High Commissioner for Refugees has been undertaking in order to prevent and eliminate statelessness, actions countries have done in past years in this direction. The article also looks at processes determining nationality in Azerbaijan, its work with stateless people and relevant statistics. It also underlines the threat of simplification of removing citizenship and negative effects of this situation.

Keywords: *statelessness, stateless people, revocation of citizenship, status of apatrides, eradication of statelessness, citizenship laws*

Validə Fuad qızı Səlimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
svavalida@gmail.com

Vətənsizlik davamlı problem kimi və onun aradan qaldırılması yolları

Xülasə

Məqalədə vətənsizlik anlayışı, vətənsiz şəxslərlə bağlı beynəlxalq sənədlər, apatridlərin sayı ilə bağlı müasir statistikadan bəhs edilir. Məqalə müxtəlif ölkələrdə vətəndaşlığın itirilməsi hallarına nəzər salır. BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının vətənsizlik hallarının qarşısının alınması üzrə gördüyü tədbirləri, ölkələrin bu sahədə son illərdə həyata keçirdikləri fəaliyyətləri diqqətə çatdırır. Məqalə, həmçinin, Azərbaycanda vətəndaşlığın müəyyən edilməsi, ölkədə vətəndaşlığı olmayanlarla bağlı aparılan tədbirlər və statistikaya da nəzər yetirir. Dünyada vətəndaşlıqdan məhrumetmənin asanlaşdırılma təhlükəsinin artmasına diqqət yetirərək, bu halın mənfiliyini vurğulayır.

Açar sözlər: *vətənsizlik, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, vətəndaşlığın ləğvi, apatridlərin statusu, vətənsizliyin aradan qaldırılması, vətəndaşlıq qanunvericiliyi*

Introduction

Statelessness is an important part and a persisting problem in migration. As of 2021, UNHR puts the official number of stateless people in 93 countries at 4.3 million. But unofficial figures are estimated to be much higher, approximately 10-15 million people are thought to be stateless. 1954 Convention on The Status of Stateless People defines stateless person as someone who is not considered a national of any state under its law (Convention relating to the status of stateless persons, 1954: 1).

Universal Declaration of Human Rights states that every person has a right to a nationality and people shall not arbitrarily deprived of this right. While in the past decade most countries moved to amend their citizenship laws, making it easier to acquire citizenship and harder to lose it, there are still high number of stateless population around the world. And number of democratic countries making changes to revokation clauses of their national citizenship laws is unfortunately on the rise. Thus the plight of stateless people should be at the forefront of migration issues and policy

disscussions.

Being stateless renders people unable to exercise the most basic rights, as going to school, accessing medical help, enjoying security of a citizenship and passing it on their children, finding better job opportunities and overall being full-fledged part of society whithout citizen's ID becomes difficult, if not impossible.

Often referred as stateless people, this group of migrants sometimes are called apatrides, too. Actively used in french today, apatride is from Byzantine Greek word *apatris* – which means without country, or stateless.

Worldwide Statelesness statistics at a glance

As mentioned above number of stateless people are debated and differes acccording to official and unofficial statistics. And it aslo should be kept in mind that most of the time, these numbers mainly covers registered stateless persons. World's largest stateless population resides in Asia and the Pacific, around 1.6 million, followed by Africa with more than 715.000, Europe around 600.000, Middle East and North Africa approximately 400.000 apatrides. Americas estimated to be home for the least amount of stateless persons – near 200 thousand people. Today Rohingya people from Myanmar are the single largest stateless population in the world. There are estimated to be around 2 million stateless Rohingya in Bangladesh, Myanmar, Malasia, Saudi Arabia, Pakistan and etc. combined. Banglades is now home for 918.000 Rohingya, more than their home country Myanmar.Ivory Coast hosts more than 955.399, highest number of stateless people in Europe reside in Latvia, around 225.000 people.**Chart 1** below shows top five countries hosting largest number of stateless population (Statelessness In Numbers, 2020: 4):

Countries with highest stateless populations	
Ivory Coast	955.399
Bangladesh	918.000
Myanmar	600.000
Thailand	475.009
Latvia	216.851
Syria	160.000
Malaysia	108.332
Uzbekistan	97.346
Kuwait	92.020
Estonia	75.599

Chart 1.10 countries with highest Number of stateless people (end of 2019)

Being a citizen

Before asking how people become stateless it is important to understand how one becomes a citizen under operational law of any state. People can acquire citizenship two ways:

- Through birth (filialization)
- Through naturalization

Each sovereign country holds the right to determine their own citizenship laws. Depending on this, there are different ways people born in different countries obtain (or does not) citizenship. Jus sanguinis and Jus soli are two main ways of birthright citizenship. By Jus sanguinis system – which means by blood – citizenship is acquired by blood relations or inheritance. Thus, children born to parents of nationals of a country, which follows this system, inherit that countries nationality. This

gives them right to become citizens of that country even when they are born in a different country. Most European countries apply jus sanguinis system.

Country following Jus soli principle – which means by soil (or land) – allows anyone who is born in its soil to become a citizen, even when their parents are not nationals of that country. Canada, USA, Pakistan, Brazil, Romania, Argentina, etc. follow this system.

According to the clause 52 of The Constitution of the Republic of Azerbaijan, people who have political and legal relations to Azerbaijan, those who maintain mutual legal rights and responsibilities with the country are considered citizens. The children born to Azerbaijani nationals and the children born in Azerbaijan's territory are citizens of Azerbaijan. Additionally, children with one parent holding Azerbaijani citizenship is also considered Azerbaijani national. This means that citizenship law in Azerbaijan covers both jus sanguinis and jus soli systems (Constitution of The Republic of Azerbaijan, 1995: 52).

Naturalization process allows people to claim nationality after living in a country certain amount of time. This process is also determined by national citizenship law of each country. Citizenship in this case can be granted by marriage, residence or grant.

How one becomes stateless

People can lose their citizenship, thus become stateless, or they can inherit statelessness via their apatride parents. There are several ways a person becomes stateless:

- Being born to stateless parents. This situation usually stems from gaps in nationality/citizenship laws. For example, when a child is born in a state where one can obtain nationality by descent, and child's parents are not citizens of the said state, that child effectively becomes stateless.
- When territories are exchanged between states, or known states are disbanded. When Yugoslavia ceased to exist, or when Soviet Union disbanded many Europeans became stateless. Many ethnic Russians living in Estonia, Latvia could not get citizenship and are therefore defined as non- citizens. When Ivory Coast gained independence from British Empire, it did not grant citizenship to thousands of people from Burkina Faso, Mali and Ghana, who came there in 20th century to work in plantations.
- Depending on parents' ability to pass their nationality to their children. Today 25 countries do not allow mothers to pass their nationality on their children. Therefore, if child's father is unknown, passed away, or is not the national of said country that child is left without a state.
- Voluntarily denouncing citizenship, in order to become a citizen of another state.
- Revocation ofcitizenship by government

In 1982 when Buddhist majority Myanmar drafted its new citizenship law, it excluded ethnic muslimRohingya people. In 2014, during census Rohingya people once again were not considered one of the ethnic groups in the country. Today Rohingya comprise world's largest stateless population and it is estimated that the third of all the stateless people in the world.

Rohingya are not only ethnic minority that are left out of citizenship. In most countries, stateless populations are mainly ethnic, religious and racialized minorities. Women and children comprise majority of stateless populations.

Involuntary loss of citizenship is one of the ways people can lose their citizenship. While Convention on the Reduction of Statelessness limits deprivation, or loss of citizenship by ensuring that person who is renouncing their citizenship, or has their citizenship revoked have another nationality, it still allows governments to determine exceptions in their national laws.

In 1995 version of Constitution of Azerbaijan, clause 53 stated that Azerbaijani citizens can not be removed from citizenship under any circumstances. But, 2016 amendment to the clause states that in cases where law sees legal, people can be deprived of their citizenship. Threat to national security, fraudulent information in obtaining citizenship are grounds to revocation. Azerbaijan is not the only country to change revocation clause. Many countries in Western Democracies has made amendments to nationality laws, making it relatively easier to revoke citizenship.

In 2021 UK made changes to its nationality and border bills, which gives power to Home Office to revoke someone's nationality without notifying them. This change would make the deprivation of

citizenship easier and appeal harder, if not non-existent. In 2019 when then Home Secretary SajidJavid revoked ISIS bride Shamima Begum's citizenship, it rendered her stateless. She joined ISIS when she was 15 and many criticized Home Office's move as racially, religiously motivated. At the time government claimed that Begum is eligible for Bangladeshi citizenship, because her parents were Bangladeshi nationals, but she was born in UK, only had UK citizenship, at the time of her citizenship removal Bangladeshi government officials stated that, the country has no intention of giving Begum citizenship.

It is expected that this new change will affect mostly racial and ethnic minorities living in UK and who are already vulnerable. According to The Guardian report, since 2006, 464 people lost their UK citizenship. Until then this power had not been used since 2006.

Many European countries have clauses determining involuntary loss of citizenship. Italy, Germany, France, Spain, Netherlands remove citizenship in cases of residence abroad for a set time period; Italy, Germany, Spain, Netherlands revoke citizenship when service in a foreign army is a case; France, Spain, Netherlands revoke citizenship of people who acquired it fraudulently. Unlike Azerbaijan and above mentioned countries, Poland, Croatia and Sweden do not cancel citizenship in cases of fraudulent acquisition.

Revoking citizenship and making people stateless should not be among powers of a state, much less democratic one. Being stateless makes it harder to appeal the decision, hire a lawyer and seek justice in cases of wrong decision. Most of the time people who are naturalized citizens are the ones losing their nationality. Even in laws where only dual citizens are allowed to lose their citizenship, they are found to be born, not naturalized nationals of said country. Which brings into question of equality based on ethnicity, racial identity, etc. Furthermore, people who have their citizenship revoked receive double punishment, by way of sentencing and losing nationality. Revocation in cases of national security does not guaranty the safety of population, and in most instances can not act as preventive measure against radicalism (Lenard, 2016: 81). Removing person's nationality in these instances signals that governments cannot take responsibility for their radicalized citizens, and don't want to do complex research as to why young people become radicalized. In case of Shamima Begum, she was only 15, therefore a teenager when she married an ISIS fighter, where some experts saw her as a victim, too. Revocation can also act as a punishment for political activity. For example, since 2012, Bahrain revoked citizenship of 738 nationals, many of whom were journalists, human rights defenders and political activists, while some could obtain citizenship, vast majority were left stateless.

Mitigating and eliminating statelessness

One of the main tools of mitigating, and eventually eliminating statelessness is the 1961 Convention on The Reduction of Statelessness. While some parts of convention are outdated, it is still an effective tool, which asserts that parties to it must assure children born in their territories, regardless of the status of their parents, are registered at birth as citizens. This insures that statelessness does not become a vicious cycle. It also prevents renunciation of nationality in cases where person might be left stateless. People can voluntarily renounce citizenship, when they hold nationality of another country. Convention determines that when states break up, cede territories to other countries people in these places must gain nationality of a new state (Convention on The Reduction of Statelessness, 1961).

Another important step toward elimination of statelessness is UNHCR Global Action Plan in Eliminating Statelessness: 2014-2024. During this period, action plan aims to:

- Solve existing statelessness problems
- Prevent new statelessness cases from happening
- Registering stateless people effectively and protecting them better

For this, in 2014 UNHCR started #IBELONG campaign, which aims to eliminate statelessness by 2024. To prevent and solve statelessness, UNCR recommends 10 actions, which countries can use depending on circumstances they have around statelessness. These can be making sure no child is born stateless, removing gender based discrimination in laws, protecting migrants who are stateless, becoming party to UN Convention on statelessness etc.

Since the start of campaign, many countries have made changes to their legal documents,

registered stateless people, made it easier for stateless people to gain nationality. In 2020, Ivory Coast adopted Africa's first Stateless Determination Procedure. With this procedure it will regularize the status of stateless people, recognize their status, which will help them to receive identity documents, attend school, find legal employment, access healthcare, etc. Since 2011,
27.000 stateless people obtained citizenship in Thailand (7). Thai government is cooperating with UNICEF and other NGOs to register children at birth. With the provision of Citizenship Law Uzbekistan is aiming to end statelessness of 50.00 people (8). New law will also prevent statelessness and simplify naturalization. Iran's new amendments will help 75.000 children to gain nationality (9). While country has not effectively abolished its gender discriminatory laws, it will allow children born to Iranian mothers, non-Iranian fathers receive citizenship.

During the campaign, Azerbaijan also moved to grant citizenship to stateless people and mitigate statelessness. Betweem 2008-2020 Azerbijan gave 1830 people (1873 with children) citizenship (Statelessness in Azerbaijan, 2021: 15). And it is aiming to better register, protect stateless people, and eliminate statelessness all together. Below chart shows figures of people receiving citizenship between 2015-2020.

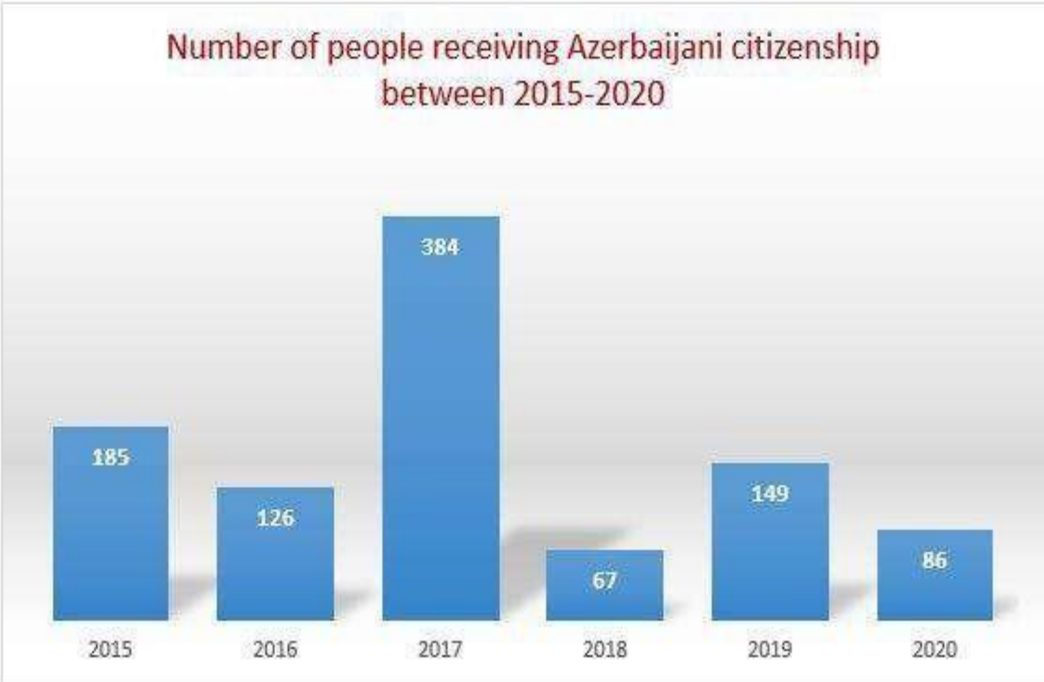

Chart 2. Number of people who received Azerbaijani citizenship (with children)

Conclusion

As it is obvious from the facts, statelessness is one of the most important problems in migration. While Conventions provide certain protection for stateless people and look to prevent statelessness, it is still persistent global problem. In the past decade countries aimed to eliminate, decrease statelessness. Some delivered in certain aspects of their aims, while some moved to make statelessness even easier. The problem and the plight of stateless people should never be forgotten in migration discussions and with policy changes, international advocacy, civil society's help it should be manageable for us to eliminate statelessness. And until then protecting stateless people, helping them access basic human needs, better education, work opportunities, legal rights and healthcare must be international communities main focus.

References

1. Convention relating to the status of stateless persons. 1954.
2. Statelessness In Numbers: (2020). Institute on Statelessness and Inclusion Report, 8 p.
3. Constitution of The Republic of Azerbaijan, 1995 (amended in 2016).
4. Lenard, P. (2016). Democracies and The Power To Revoke Citizenship, Journal of Ethicsand International Affairs. Cambridge University Press, p.73-91.
5. Convention on The Reduction of Statelessness, 1961.
6. https://www.unhcr.org/ibelong/resolving-statelessness-in-thailand/
7. https://www.unhcr.org/news/press/2020/3/5e70b9474/uzbekistan-end-statelessness-50000-people.html
8. https://www.unhcr.org/news/briefing/2020/12/5fc5fecf4/75000-children-iran-gain-nationality-under-new-law.html
9. Statelessness in Azerbaijan. (2021). Achievements and Goals. Baku, 50 p.

Received: 03.04.2022 Accepted: 11.05.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/11/60-63

Valida Rafig Adilova
Baku State University
master student
valida.adilova.rafiq@bsu.edu.az

AN OVERVIEW OF SWOT ANALYSIS THEORY AS A STRATEGIC MANAGEMENT INSTRUMENT

Abstract

Strategic management is the process of organizing an organization's resources to achieve its goals and objectives. In this direction, a strategic plan is a written representation of the company's long-term goals, strategies and tactics. When drafting a plan, company executors must assess internal and external environment. One of the ways of assessment strengths and weaknesses, possible opportunities and threatsis SWOT Analysis.

This article describes functions of SWOT analysis, itsrole to strategic plan of a company and importance of taking into account of itduring the strategic management process.

Keywords: Strategic plan, SWOT analysis, strengths, weaknesses, opportunities, threats

Validə Rafiq qızı Ədilova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
valida.adilova.rafiq@bsu.edu.az

Strateji idarə etmə aləti olan SWOT təhlili nəzəriyyəsinə ümumi baxış

Xülasə

Strateji idarəetmə, məqsəd və vəzifələrə çatmaq üçün təşkilatın resurslarının təşkili prosesidir. Bu istiqamətdə strateji plan şirkətin uzunmüddətli məqsədlərinin, strategiyalarının və taktikalarının yazılı şəkildə təqdim edilməsidir. Plan tərtib edərkən şirkət icraçıları daxili və xarici mühiti qiymətləndirməlidirlər. Güclü və zəif tərəfləri, mümkün imkan və təhdidləri qiymətləndirmək üsullarından biri SWOT təhlilidir.

Bu məqalədə SWOT təhlilinin funksiyaları, onun şirkətin strateji planındakı rolu və strateji idarəetmə prosesində onun nəzərə alınmasının vacibliyi təsvir edilmişdir.

***Açar sözlər**: Strateji plan, SWOT təhlil, güclütərəflər, zəiftərəflər, imkanlar, risklər*

Introduction

Businesses can take advantage of global competitive prospects through strategic management actions. To understand their corporate environment, effective managers build tools and strategies. Managers may better allocate resources to preserve and grow their firms by understanding the complexities of national institutions, various stakeholdersand variable needs. Politics, economics, social trends, technology, the environmentand legal regulations all have an impact on company plans. These factors are challenging to measure, anticipate and manage since they occur on a vast, global scale (Şahbazov, Məmmədov, Həsənov, 2005: 1000).

Assessment of the internal environment of the enterprise (identification of its strengths and weaknesses), as well as identification of opportunities and threats posed by the external environment to the enterprise is carried out using the method of SWOT analysis (Fred, 2011: 704).

SWOT analysis is one of the most effective tools in strategic management. In a broader sense, the essence of SWOT-analysis is the analysis of internal and external factors of the firm, the assessment of the competitiveness of the product.

The question of what is SWOT-analysis can be answered as follows (Spender, 2014: 352):

➢ SWOT-analysis method is a universal methodology of strategic management;

➢ The target of SWOT-analysis can be any product, company, educational institution, factory, store, country and even a person.

The following types of SWOT analysis are available (Yahudov, 2007: 330):

✓ SWOT-analysis of the activity of the company (firm) or production enterprise;

✓ SWOT-analysis of governmental and non-profit organizations;

✓ SWOT-analysis of the activity of the educational institution;

✓ SWOT-analysis of a certain area (country, economic region, separate administrative region, city);

✓ SWOT-analysis on the design and justification of targeted investment and innovation projects, as well as business plans;

✓ SWOT-analysis of certain market or industrial area, techno park, industrial district, agro-park, leasing, etc.;

✓ SWOT-analysis of the competitiveness of the brand product or service;

✓ SWOT-analysis of personality.

The advantage of SWOT-analysis is that it allows to study the position of any firm, product (work, service) in a fairly simple form. That is why SWOT analysis is the most popular tool for risk management and management decision making (Robert, 2011: 39). Experts believe that the SWOT analysis should be conducted at least once a year in the formation of the budget and in the framework of strategic planning. Marketing experts often consider SWOT analysis to be the first step in business analysis. SWOT- analysis allows to choose the optimal path of business development, avoid threats and make efficient use of all available resources (Əliyev, Həsənov, 2013: 76).

Many businesses that do not stand up to competition usually close down. One of the main reasons for this is the conduct of SWOT-analysis in these subjects. One way to succeed in this area is to set goals and conduct organizational analysis based on progressive principles (Table 1) (Masson, 2010: 475).

Table 1

Goals	Organizational analysis	Principles
	Objects	
➢ study the strengths and weaknesses of the firm's development opportunities; ➢ identification of success factors; ➢ efficiency calculation; ➢ characterization of financial condition; ➢ assessment of investment attractiveness; ➢ formation of management strategy, structure.	➢ characteristics of the management apparatus; ➢ goals and objectives; ➢ optimization of organizational structure, resource provision; ➢ organization of labor and management; ➢ composition and structure of the staff.	➢ systematicity; ➢ complexity; ➢ dynamic approach; ➢ taking into account the nature of the object; ➢ wide application of graphical methods.

Only then organizational changes, facilities should be implemented and an effective management system should be established (Jeremy, 2015: 320).

The following rules should be followed in order to use the results of the SWOT-analysis method with maximum efficiency and to avoid mistakes (Axundov, 2001: 296):

➢ The scope of the SWOT-analysis method must be clearly defined;

➢ It is necessary to clearly identify the differences between the elements of the SWOT-analysis method - strengths, weaknesses, opportunities and threats. Strengths and weaknesses are internal factors of the company, ie the company is able to manage them. Opportunities and threats belong to the group of factors with which the company must adapt and respond adequately to the external environment of the operating environment;

- The strengths and weaknesses of a company should be identified from the market point of view. At the same time, these aspects should be ranked according to the criteria of importance (for the market);
- In order to ensure objectivity in the assessment of the components of the method, the information received from different channels, rather than from one source, should be used and their accuracy should be clarified. This method is not based on the opinions of managers, but on objective data and research;
- should be based on the information obtained as a result;
- The results of the analysis should be presented as accurately and concisely as possible.

Once the company's strengths and weaknesses, opportunities and threats have been identified, a link building phase should take place. A SWOT matrix is compiled toestablish these connections. The rows of the matrix are built on strengths and weaknesses, and the columns are built on opportunities and threats (Richard, 2011: 336).

When studying the "opportunities" and "threats" to the company's external environment, the external environmental factors that arise are mainly the political environment - legislation, technology development, economic situation, competition.

If business leaders are not fully aware of the company's strengths and weaknesses, opportunities and threats, their strategic decisions are very risky.

In the literature on strategic management, the results of SWOT-analysis are classified in the form of a sample as follows (Table 2) (Axundov, 2001: 296).

Table 2

Strengths	Weaknesses	Opportunities	Threats
High professionalism; appropriate financial resources; market image; market leader position; good functional strategy; production scale effect; ability to withstand the influence of competitors; special technology; low costs; good advertising campaign; experience in creating new products; good management system, etc.	lack of a clear strategic direction of development; obsolescence of equipment; low profitability; weakness of management skills; weakness of professionalism in key areas of activity; production problems; narrowness of product range; lack of a good image in the market; inefficient sales channels; inefficient marketing activities; financial deficiencies; high costs, etc.	access to new markets; the need to expand the range of products; high growth rate of demand in the market; emergence of new technologies; vertical integration; removal of trade barriers; weakening the position of competitors.	slowdown in market growth; entry of strong competitors into the market; increase in consumer prices of substitute products; significant changes in customer needs; negative impact of demographic changes; new restrictions on legislation; occurrence of political events that have a negative impact on economic activity, etc.

Conclusion

To succeed, a company's strengths and weaknesses, as well as its external environment (opportunity, threats), must be understood. One of the most prominent strategies used by firms to assess their current status and plan for the future is a SWOT analysis. It's utilized to give a realistic, data-driven assessment of an organization's, initiative's, or industry's strengths and weaknesses, opportunities and threats (İsmayılov, 2018: 296).

The organization must keep the study accurate by eliminating preconceived conceptions or gray zones and focusing instead on real-world circumstances. Businesses should utilize SWOT analysis as a guideline rather than a prescription (Spender, 2014: 352).

References

1. Şahbazov, K., Məmmədov, M., Həsənov, H. (2005). Menecment. Dərslik. Bakı, «Təhsil EİM», 1000 s.
2. Fred, R. (2011). Strategic management concepts and cases, Ed. Prentice Hall, New Jersey. 704 s.
3. Spender, J. (2014). "Business Strategy:Managing Uncertainty, Opportunity and Enterprise. 352 s.
4. Yahudov, X. (2007). Menecmentin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, «Təhsil» NPM. 330 s.
5. Robert, C. (2011). Law, Strategy and Competitive Advantage. 39 s.
6. Əliyev, T., Həsənov, Ə. (2013). Rəqabət qabiliyyətli sənayedə sahibkarlığın inkişafı. Bakı, 76 s.
7. Masson. (2010). How corporations use Law to improve Performance. 475 s.
8. Jeremy, K. (2015). "Business Strategy: A guide to effective decision-making. 320 s.
9. Axundov, M. (2001). "Strateji idarəetmə". Bakı, "Ağrıdağ". 296 s.
10. Richard, P. (2011). "Good Strategy, Bad Strategy: The Difference and Why it Matters". 336 s.
11. İsmayılov, B. (2018). "Strateji Menecmet: İqtisad yönümlü Ali məktəbtələbələri üçün dərs vəsaiti". Bakı. "Təhsil". 296 s.

Received: 10.03.2022 Accepted: 09.05.2022

İÇİNDƏKİLƏR

İmzalandı: 27.05.2022
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 7,5 ç.v.
Sifariş: 530

https://aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az